

Länsstyrelserna

Jönköping, Kalmar och Kronobergs län

Källor i Småland och på Öland

Med beskrivning av besöksvärda källor

Källan

Jag är källorna, jag är början. Jag var före ekarna, gräset och blommorna.
Jag var före fånaden, som avbetar gräset. Jag var före svävande vinge
och löpande fot. Jag var före humlorna, bina och fåglarna.

Jag var före sorgen och glädjen. Jag var före gråten och skrattet.
Jag var före sången och spelet och dansen. Jag var före plågan och vandan
och ångesten på jorden. Jag var före människornas släkt.

Nere i mörka jordens grund brusar mina ådror, som ingen känner.
Men här rinner jag upp nedanför kullen, här speglar jag ekarnas kronor
och följer släktenas gång genom världen.

Jag är källan. Jag är början.

Citat ur Brudarnas källa (1946) av Vilhelm Moberg

- Källor i Småland
och på Öland
Med beskrivning av besöksvärda källor

Meddelande	2015:45
Referens	Gert Knutsson, Källakademin, telefon 0736-553160, e-post gertknut@comhem.se Lars Kylefors, Källakademin, telefon 070-2491648, e-post lars.kylefors@vosteknik.se
Kontaktperson	Maria Carlsson, Länsstyrelsen i Jönköpings län, e-post Maria.K.Carlsson@lansstyrelsen.se
Webbplats	www.lansstyrelsen.se/jonkoping
Omslagsbild	Scen från inspelningen av dansdramat Brudarnas källa 1983. Foto Stig Tornehed
ISSN	1101-9425
ISRN	LSTY-F-M—15/45--SE

Innehållsförteckning

Förord	6
Kapitel 1. Varför en skrift om källor?	8
Vad är en källa?	8
Motiv	8
Mål	8
Målgrupper.....	9
Uppläggnings- och genomförandet av projektet	9
Genomförda moment.....	10
Redovisning	11
Ekonomi.....	11
Källakademin	11
Lokala inventerare	12
Kapitel 2. Källors mångskiftande betydelse	13
Vattentäkter	13
Källkult.....	13
Hälsokällor.....	13
Naturmiljöer	14
Kapitel 3. Regionala särdrag i naturförhållanden av betydelse för källorna	16
Översikt av topografi, geologi och hydrogeologi.....	16
Referenser.....	21
Klimat med nederbördsvariation.....	22
Kapitel 4. Allmänt om källor i regionen	23
Olika typer av källor	23
Förändringar i och omkring källor.....	27
Allmänt om miljöindikatorer/miljöövervakning	30
Källor som miljöindikatorer	30
Uppgifter om källor i arkiv, register och på kartor	30
Referenser	31
Kapitel 5. Växter i och omkring källor i regionen	32
Referenser.....	32
Kapitel 6. Källor som vattentäkter i regionen	33
Kalmar	33
Jönköping	34
Hok	34
Gården Storeskog	35
Korrö.....	35
Brevik.....	35
Kapitel 7. Hälsokällor och brunnskultur i regionen	36
Större hälsobrunnar och kurorter	36
Lokala hälsobrunnar och hälsokällor	45
Kapitel 8. Källmystik hos Vilhelm Moberg.	48
Kapitel 9. Källan som förmedlare – ett etnologiskt perspektiv	54
Kapitel 10. Källor i litteratur, konst och musik inom regionen	59
Litteratur	59
Konst	60
Musik	61

Kapitel 11. Skydd och vård av källor	64
Behovet av skydd och vård	64
Skydd av källor	64
Vård av källor	64
Goda exempel	64
Kapitel 12. Förklaringar och information.....	67
Allemansrätten.....	67
Koordinater	67
Foton.....	67
Referenser (övergripande)	67
Kartor	67
Projektorganisation	69
Bilaga 1 – Jönköpings län	
Bilaga 2 – Kalmar län	
Bilaga 3 – Kronobergs län	

Förord

I varje bygd och landskap finns källor, som dels är specifika för bygdens och landskapets natur, dels är förknippade med lokala eller regionala kulturella traditioner. Historiskt har källornas betydelse för människors vattenförsörjning under varierande klimatbetingelser och sedermera lokalisering av bebyggelse varit viktig. Källorna ger därmed en värdefull historisk koppling till dagens samhällsstruktur.

Naturliga källor utgör en unik och värdefull naturmiljö, där det utflödande grundvattnets kvalitet och kvantitet styr förhållandena för de ekosystem som finns i och omkring källan, samt nedströms i den avrinnande källbäcken.

När det gäller Småland och Öland är informationen om förekomsten av källor ojämnt fördelad med en stor mängd uppgifter i främst Kronobergs län och i vissa socknar i Jönköpings och Kalmar län. Uppgifterna är dock ofta föråldrade eller ofullständiga. Det har därför krävts en genomgång och kontroll av gamla uppgifter om källor samt en nyinventering av källor i de områden, där uppgifter saknas. Motiv och mål beskrivs mera ingående i Kapitel 1.

Källakademien tillsatte en huvudprojektledare och en projektgrupp med ett 20-tal deltagare, som fördelades på en grupp i varje län med var sin delprojektledare (se nästa sida). På vardera av de tre berörda länsstyrelserna utsågs en kontaktperson. Detta bedömdes särskilt angeläget eftersom kunskap om källor är viktig även på myndighetsnivå för miljöövervakning, till exempel för att uppnå det av Riksdagen fastställda miljömålet ”Grundvatten av god kvalitet”. Likaså behövs aktuell kunskap om källor skyddade som kultur- eller naturobjekt, dels vid handläggning av ärenden inom skogs- och jordbruk samt vid exploatering av mark för bebyggelse och vägar, dels för att skapa en bild av behovet av skydd och vård av källor.

Den information, som finns om källor, är idag spridd på olika håll bl.a. i flera dataarkiv, främst hos Riksantikvarieämbetet, Skogsstyrelsen och Sveriges geologiska undersökning (SGU). Det är angeläget att information om källor samlas i en framtida, gemensam nationell databas t.ex. med SGU som ansvarig.

Föreliggande skrift är utformad så att det går att framställa antingen en fullständig version för hela regionen eller länsvisa versioner med den inledande allmänna texten och de detaljbekrivna, särskilt intressanta och besöksvärda källorna för kommunerna i respektive län. Skriften vänder sig slutligen även till en bredare allmänhet, t ex via hembygdsföreningar, för att därmed stimulera till intresse för vård av källorna.

Ett stort tack till alla, som på olika sätt bidragit till inventeringen och dess redovisning! Det gäller dels alla aktiva inventerare och kunniga skribenter, dels föreningar, företag, myndigheter, privatpersoner och SGU, som genom direkta ekonomiska bidrag, teknisk support eller personalinsatser gjort det möjligt att genomföra projektet.

Gert Knutsson
Källakademien

Mino Akhtarzand
Länsstyrelsen i Jönköpings län

Kristina Alsér
Länsstyrelsen i Kronobergs län

Stefan Carlsson
Länsstyrelsen i Kalmar län

Kapitel 1. Varför en skrift om källor?

Författare: Gert Knutsson

Vad är en källa?

En källa (kalkkälla) är ett distinkt utflöde av grundvatten ur jord eller berg och den vattensamling med avrinning, som ofta förekommer vid ett sådant utflöde (fig. 1-1).

Distinkt utflöde står i motsats till diffust utflöde, som försiggår över en yta. Utflöde kan förekomma i en enda punkt eller i flera punkter. (Källor i Sverige 2012).

Vattensamlingen i en grop i marken eller en klyfta i berget bildar ett s.k. källkar och det distinkta flödet därifrån en källbäck. Gropen har ofta fördjupats för att underlätta vattenhämtning eller byggts ut till en enkel källbrunn eller källdamm.

Fig. 1-1. Glörje källa 4 km SV Anderstorp. Källvattnet bubblar upp i botten av källdammen och rinner av via en mindre källbäck. (Foto G. Knutsson 2013)

Motiv

Kunskapen om källor och deras funktioner har försämrats i samband med landsbygdens avfolkning och stordrift inom jord- och skogsbruk. Den nuvarande markanvändningen samt natur- och miljöförändringar - inte minst genom de senaste årens svåra stormar - har lett till att många källor tyvärr förstörts eller skadats och att de flesta kvarvarande källor inte vårdas längre. Intresset för källor och vatten hos tätortsbefolkningen har å andra sidan ökat på senare år. Folk undrar varifrån deras kran-, käll- eller mineralvatten kommer och om miljön och skyddet av vattentäkterna.. Detta framgår bland annat av att boken ”Källor i Sverige” (Källakademien 2006) mottagits mycket positivt och

fått tryckas i en ny utgåva (2012). Läsarna efterlyser dock fler beskrivningar av källor i respektive hemtrakt. En del föreningar och källintresserade privatpersoner har bett om råd hur man skyddar och vårdar källor. Andra vill veta, hur man bäst inventerar källor eller hur man genomför studiecirklar. De regionala särdragen vad gäller källor är stora i Sverige beträffande såväl natur som kultur. Informationen om källor är emellertid splittrad. Det finns alltifrån arkivmaterial – mycket av det tillgängligt på databaser hos Riksantikvarieämbetet och SGU - och kartor till kultur- och naturhistoriska artiklar. Det behövs sålunda en lättillgänglig skrift om källor för varje landsända med information om hur man kan finna särskilt intressanta och besöksvärda källor. Några ledamöter i Källakademien med anknytning till Småland och Öland har därför tagit initiativet till att försöka få fram underlag till och framställa en skrift om ”Källor i Småland och på Öland”.

Mål

- Att få fram aktuella uppgifter om källor och hälsobrunnar samt deras tillstånd i regionen samt att successivt bygga upp en databas över intressanta källor i Småland och på Öland.
- Att genom en lättillgänglig skrift sprida kunskap om mycket sevärda källor och hälsobrunnar från natur- och kultursynpunkt samt att informera om dessa både som besöksmål och som kontrollpunkter vid orientering och s.k. geocaching.
- Att stimulera till fortsatta studier av sevärda och lokalhistoriskt intressanta källor och hälsobrunnar samt till beskrivningar av dessa i hembygdsböcker och turistbroschyrer.
- Att främja vägvisning, skydd och vård av källor och hälsobrunnar i regionen och lokalt.
- Att skapa underlag för nyttjande av källor dels som vattentäkter vid t.ex. vandringsleder dels för miljökontroll och forskning.

Målgrupper

Natur- och kulturintresserade människor, särskilt inom hembygds-, friluft-, naturskydds- och miljöföreningar samt verksamma inom jord- och skogsbruk.

Regionala och kommunala organ som sysslar med miljökontroll eller turism.

Företag med verksamhet inriktad på hälso-, miljö- och vattenfrågor eller turism.

Uppläggning och genomförandet av projektet

A. En projektgrupp utsedd av Källrådet i Källakademien har lett inventeringen. Den har bestått av ett 20 - tal personer med hydrogeologen Gert Knutsson som projektledare och med biologen Roland Bengtsson, Alvesta, civilingenjören Håkan Kinnerberg, Jönköping och civilingenjören Lars Kylefors, Färjestaden som delprojektledare för respektive län samt med en miljö- eller vattenhandläggare vid respektive länsstyrelse: Maria Carlsson, F län, Monica Andersson, G län, och Ann-Karin Thorén, Åse Eliasson, H län, som kontaktpersoner.

B. Ett nätverk för projektet har utvecklats dels med ledamöter i Källakademien samt biologer och geologer med anknytning till regionen, dels med personer i ideella, lokala föreningar och personer med källintresse.

Hembygd förbunden i de tre länen har ställt sig positiva till projektet och informerat anslutna föreningar.

Företrädare för några naturskyddsföreningar har visat intresse för projektet och startat såväl lokala inventeringar som studiecirklar.

C. Litteratursökning har utförts t.ex. i artiklar och referenser i ”Källor i Sverige”, exkursionsguider samt bibliografin på Källakademins hemsida, artiklar i uppsatser om Linnés källor, artiklar i ”Sydsmåländsk natur”, hembygdsböcker, ortspressen och äldre litteratur t.ex. ”Wärend och Wirdarna” samt sökning på internet. Uppgifterna har delats upp per län, kommun och socken.

D. Arkivsökning har utförts i

- Arkivmaterial vid länsstyrelser och läns museer, dels rena källinventeringar som i G län (databas med över 1000 källor), dels källor i miljöövervakning (till exempel

försurningsstudier i H län) och Natura 2000 - projekt samt Skogsstyrelsens nyckelbiotopsinventeringar. Läns museets i Kalmar särskilda pärmar med uppteckningar t.ex. från Manne Hofrén samt annan källinformation, t.o.m. tidningsurklipp under en tidsperiod. Stig Torneheds omfattande arkivmaterial om källor, som Stig donerat till Källakademins arkiv, har givet mycket god information. Det innehåller artiklar, bilder, fältanteckningar och tidningsurklipp.

- Kommunala inventeringar och miljöövervakningssystem, bl.a. försurningsstudier.
- Källarkivet på SGU för de tre Smålands-länen med kopiering av ”källkorten” och uppgifter om källor (främst tidserier på vattenkemin), vilka ingår i SGU:s miljöövervakning (www.sgu.se/karttjanster/kallarkivet/miljoovervakning).
- Källuppgifter i Riksantikvarieämbetets fornminnesregister direkt på www.raa.se/fornsok, varifrån kartor och lokaluppgifter kan kopieras.
- Nordiska Museets folkminnessamling och folkminnesarkivet i Lund.
- Växt- och lokaluppgifter i ”Smålands flora” för arter, som är källberoende.
- Uppsatser och examensarbeten på institutioner vid universitet och högskolor, bl. a. försurningsstudier av källor i G och H län på Tekniska Högskolan i Stockholm samt biologiska och geologiska studier av källor på Öland vid Linnéuniversitetet i Kalmar.

E. Kartstudier har utförts i

- Lantmäteriverkets kartor, främst ekonomiska kartor och fastighetskartor samt gamla skifteskartor och skogskartor med källmarkeringar och ortsnamn på ”käll”. Merparten av dessa kartor är nu digitaliserade och en del är direkt tillgängliga på www.lantmateriet.se. Kartinformation från fält- och fastighetskartor kan också fås på nätet genom www.gis.lst.se/kartor.
- Orienteringskartor (storskaliga) med källmarkeringar över många, spridda delar av regionen – se www.obasen.nu/kartbanken och www.hittaut.nu
- SGU:s länskartor över grundvatten med källmarkeringar på själva kartan och källor

omnämnda i beskrivningen, men där källkorten (se ovan) i regel ger mera detaljerad information.

- SGU:s kommunkartor över grundvatten i ett fåtal kommuner (Växjö).
- SGU:s jordartskartor i olika skalor och åldrar i skilda delar av regionen; nykartering i skala 1:100 000 av t.ex. Lessebobladen. Beskrivningarna till de äldre bladen innehåller förteckningar över källor.

F. Information till hembygds- och naturskyddsföreningar

- Artiklar om inventeringen i medlemsblad och ortspress.
- Inventeringsblanketter med anvisningar för källinventering.
- Handledning för studiecirklar om källor.
- Förslag om kurser i källvård.
- **G.** Bearbetning av insamlade uppgifter
- Bedömningsgrunder för urval av besöksvärda källor.
- Datorsystem för lagring, hantering och bearbetning av insamlade uppgifter.
- Fältkontroller av utvalda källor med dokumentation

H. Sammanställning och presentation av resultaten

- En lättillgänglig skrift om de mest sevärda källorna och hälsobrunnarna
- Artiklar om intressanta och sevärda källor i hembygdsböcker och t.ex. över besöksmål i kommuner och regioner.

Genomförda moment

- Artiklar för att väcka intresse för källor har publicerats i Hembygdsförbundens medlemsblad "Stenmuren" (H län) och "I Varend och Sunnerbo" (G län) samt i orts- och veckopress. Inslag i lokalradio och regional-TV förekom i samband med källexkursionerna.
- Upprop har sänts till Hembygdsförbund och hembygdsföreningar, vissa naturskyddsföreningar, till källintresserade personer samt publicerats på hemsidan för Läns museet i Kalmar.
- Dessa två moment har skapat en hel del kontakter och visst skriftligt material har erhållits, bl.a. artiklar från olika hembygds-

böcker samt några unika dokument, t.ex. om Bottnaryds Underkälla, om ett skådespel vid Kärda hälsokälla samt om inventering av källor i Mohedatrakten och två områden öster om Växjö med hjälp av gamla skifteskartor och moderna orienteringskartor.

- Inventeringsblanketter med anvisningar har utarbetats för att få fram enhetliga uppgifter, likaså en blankett för inventering av lokalhistoriskt intressanta källor.
- Bedömningsgrunder för val av särskilt sevärda källor har formulerats.
- Information till Hembygdsförbunden i de tre länen samt på Öland och till olika hembygdsföreningar samt till ett 30-tal naturskyddsföreningar (främst i F län) har lämnats vid flera möten och träffar under åren 2009 – 2011, t.ex. under våren 2011 i Naturrum på Store Mosse med 35 deltagare. Inventeringsblanketter med anvisningar har vid dessa möten och träffar lämnats ut. I G län har även kopior av blanketterna från den gamla källinventeringen för 30 år sedan bifogats. Tyvärr har gensvaret från hembygdsföreningarna hittills varit begränsat till något eller några tiotal ifyllda inventeringsblanketter per län. Orsaken till detta är sannolikt, att **kännedomen om källor nu är sämre än för 30 år sedan**, då de aktiva i föreningarna visste källornas betydelse för den lokala vattenförsörjningen av både människor och djur. Men det finns ännu källintresse på en del håll. Så t.ex. har tre hembygdsföreningar i G län startat inventeringar 2011 och en inventering är redan rapporterad (Väckelsång). Likaså har naturskydds- och hembygdsföreningar börjat inventeringar i GGVV- regionen i F län. Biologiska Sällskapet i Oskarshamn har på eget initiativ hittills inventerat ett 50- tal källor i kommunen och redovisat resultatet på föreningens hemsida!
- En handledning för studiecirklar om källor med boken "Källor i Sverige" som kursbok har tagits fram. En studiecirkel om "Kalkkällor i Småland" och en studiecirkel om "Hälsokällor och kurorter i Småland" har under vintern och våren 2010 respektive under vintern 2011 genomförts i Stockholm med tretton deltagare. En studiecirkel om källor har under vintern och våren 2011 arrangerats i Alvesta och Lekaryd med 7 deltagare.

- En handledning för skydd och vård av källor har utarbetats av Källrådet och prövats vid ett par kurser.
- Källexkursioner har arrangerats i SO Småland och Öland 2009 och i norra Småland 2011 i Källakademins regi samt lokalt t.ex. med Toroslunda hembygd förenings på Öland 2010 och med Naturvetenskapliga föreningen i Kronobergs län 2010 och 2011.
- Genomgång av arkivmaterial, kartor och litteratur har utförts löpande.
- Fältarbeten har genomförts dels i SO Småland och Öland, dels i norra Småland som förberedelser för Källakademins exkursioner till dessa områden. Fortsatta fältundersökningar avseende intressanta objekt har löpande genomförts.
- Datorsystem för inlagring, bearbetning och senare hämtning av insamlade uppgifter om källor har utarbetats av Maria Carlsson vid Länsstyrelsen F län. **Databasen omfattar nu alla tre länen och totalt nästan 3000 källuppgifter** från olika arkiv, främst Fornminnesregistret på Riksantikvarieämbetet (RAÄ), Källarkivet och jordartskartorna på SGU, Källregistret på Länsstyrelsen G län samt Skogsstyrelsen. Detta innebär att källor av helt olika art är representerade. Artdatabanken utreder nu möjligheten att samla information om källor från flera håll och presentera allt i en **Källdatabas**.

Redovisning

- Sevärda och av olika skäl intressanta källor har valts ut av kommunansvarig ledamot i projektgruppen med hjälp av databasen, inventeringsblanketterna, litteraturuppgifter och egen erfarenhet för att få fram förslag på ett representativt urval av några få (5 - 10) källor i varje kommun (ett 30-tal).
- Förslaget med urvalet av källor har sänds på remiss till dels kontaktpersoner i de ideella föreningarna, dels kommunerna för synpunkter om urvalet av källor är lämpligt eller om det finns andra, mer sevärda eller intressanta källor i kommunen.
- Fältkontroller har utförts efterhand av källorna i det ursprungliga urvalet samt de källor, som föreslagits som alternativ från föreningar och kommuner.
- Detta har inneburit att uppemot 200 källor kontrollerats och undersökts i fält

(lägesbestämning med GPS, fotografering, enklare mätningar/flöde, pH m.m.) samt bio- och geobestämningar.

- Författandet av de inledande, allmänna avsnitten i skriften har genomförts av olika författare, medan beskrivningarna av de utvalda, särskilt sevärda eller intressanta källor görs enligt en speciell mall utarbetad på Vatten och Samhällsteknik AB i Kalmar.
- Artiklar om lokalhistoriskt intressanta källor och hälsobrunnar har publicerats i några hembygdsböcker, liksom information om källor som utflyktsmål i turistbroschyrer i samarbete med föreningar resp. kommunala organ eller företag.
- Förslag på källor lämpliga för miljökontroll har lämnats till regionala och kommunala organ.

Ekonomi

Merparten av arbetet har utförts på ideell väg av projektgruppen, nätverksgruppen, inventerarna och författarna. Medel för täckande av vissa analys- och resekostnader samt inköp av instrument har mottagits från Källakademien samt ett generöst bidrag från Tage Eriksson, Örebro. Sveriges Geologiska Undersökning (SGU) har donerat en modern GPS-utrustning till fältundersökningarna. Flera företag har sponsrat projektet genom att täcka resekostnader för deltagande personal samt kostnader för fält-, laboratorie- och ritarbeten. Det är framförallt Vatten- och Samhällsteknik, Kalmar och Jönköping samt Mikroalg, Torpsbruk och BKV.konsult, Alvesta. Stödet från Länsstyrelserna har varit av stor betydelse, dels vid framtagningen av arkivuppgifter och datalagring av dessa i en databas (Länsstyrelsen F), dels vid framställning och tryckning av själva skriften. Slutligen har ett väsentligt bidrag erhållits av Richerts stiftelse.

Källakademien

”Akademien för de friska källorna” (Källakademien) är en ideell förening, som bildades 1978. Den har nu cirka 320 ledamöter över hela landet samt sex stödjande medlemmar, se <http://www.kallakademien.se>. Akademiens syfte är att främja intresset för källor samt att medverka till att de bevaras, nyttjas och vårdas. Detta görs dels genom årliga studieresor till olika delar av landet och även till andra länder, dels genom seminarier och kurser om källor, t.ex. om ”Skydd och vård av källor” samt framställning av en

välillustrerad, översiktlig bok om källor från alla aspekter: ”Källor i Sverige” (2006, 2012). Kunskap om källor krävs också för miljöövervakning t.ex. för att uppnå det av Riksdagen fastställda miljömålet ”Grundvatten av god kvalitet”. Likaså behövs kunskapen dels vid vård av källor, dels vid skyddsåtgärder inom skogs- och jordbruk (fig. 1-2) samt vid exploatering av mark för bebyggelse och vägar. En inventering av källor i Småland och på Öland har därför genomförts av en projektgrupp om ett 20 – tal personer.

Fig. 1-2 Skogsavverkning i Dädesjötrakten har skadat en fornminnesmärkt källa. Efter röjning har marken uppströms källan förberetts för skogsplantering genom att ett antal horisontella fåror plöjts upp, vilket minskar tillrinningen till källan (Foto S. Wallin 1990)

Lokala inventerare

Dessa har gett värdefulla bidrag genom att utföra inventeringar t.ex. sockenvis, vilket genomförts i några socknar och redovisats i uppsatser (t.ex. Stig Hermansson i Långasjökrönikan 2012) eller t.o.m. utställningar (Naturskyddsföreningen i Gnosjö 2013). Ett omfattande inventeringsarbete har utförts i regi av Biologiska Sällskapet, Oskarshamn, som redovisat resultatet på sin hemsida. Källorna på södra Öland har undersökts i form av ett examensarbete vid Linnéuniversitetet i Kalmar (Johanna Vöks 2010). I Vaggeryds kommun har Naturskyddsföreningen genom Lisbeth Carlsson inventerat närmare 90 källor.

Kapitel 2. Källors mångskiftande betydelse

Författare: Gert Knutsson

Vattentäkter

Källor har haft mångskiftande och stor betydelse för människor i alla tider och i alla kulturer samt för naturmiljön. Den första fasta bebyggelsen lokaliserades till platser, där det fanns tillgång på gott vatten, ofta källor, liksom längre fram en hel del av torpen i skogsbygderna (fig. 2-1). Det finns ett tydligt samband mellan källor och fasta fornlämningar i gamla kulturbygder, t.ex. i centrala Västergötland och på Öland. Källor av särskild vikt för vattenförsörjningen samt vid brand blev samfälligheter i byarna; andra angavs som gränsmärken mellan byar och gårdar. Källor ute i markerna var av stor betydelse som vattentäkter för såväl husdjur som de vilda. Vattenförsörjningen i de växande tätorterna kom att i vissa fall baseras på vatten från källor t.ex. Råsbäckskällan för Kalmar (1910) och på senare tid Resmokällan för Mörbylånga.

Fig. 2-1 Drottning Kristinas källa i Rassebygd, norr om Lindås. Källan var vattentäkt för dels de boende i de närbelägna torpen, dels resande på den gamla landsvägen, där bl.a. – enligt sägnen – Drottning Kristina rastat och svalkat sig med källans goda vatten. (Foto G. Knutsson 2004)

Källkult

Det friska vatten, som flödar fram från underjorden har alltid fascinerat människorna. En del källor ansågs sålunda ha magiska krafter och dyrkades i heden tid som offerkällor, t.ex. Barnabrunnarna vid Tolg norr om Växjö, där 6000 mynt påträffats (Sveriges största offerkälla) och Torskällan vid Torslunda på Öland. Källornas vatten var särskilt verkningsfullt på Midsommarnatten (i södra Sverige) eller på

Trefaldighetsnatten och om det rann mot norr (där det onda fanns), dit det förde sjukdomar, när man drack eller tvagade sig i dess vatten. Vattnet i ”Brudarnas källa” i Högaskog, Algutsboda (fig. 2-2) hade sådan kraft, att flickorna t.o.m. kunde få tillbaka mödomen, om de hade förlorat den under Midsommarnattens lekar – se nedan om Vilhelm Mobergs bok. Många källor blev under den katolska tiden omvandlade: offerkällor till dopkällor, Trefaldighetskällor eller heliga källor, som fick namn efter heliga män, t.ex. S:t Olofskällan vid Källa på Öland och Sigfridskällorna vid Femsjö sydsydost om Hyltebruk, S:t Sigfrid sydost om Nybro samt den mest kända i Växjö. Några källor har fått namn efter kungar och drottningar, som påstås ha rastat vid respektive källa, t.ex. Drottning Kristinas källa norr om Lindås (fig. 2-1) och Kung Oskars källa i Persmo, nordost om Eriksmåla samt källan vid Björköby med minnestavla över Karl XV:s besök.

Fig. 2-2 Brudarnas källa i Högaskog, i norra Algutsboda socken har nyligen rensats genom kommunens försorg. Källan ligger i morän, men omges av källkärr. Källan har varit förebilden till Vilhelm Mobergs roman med samma namn. (Foto G. Knutsson 2012)

Hälsokällor

Vissa källor med särskilt hälsobringande vatten fick rangen som hälsokällor (”surbrunnar”) och en omfattande brunnskultur växte efterhand upp vid t.ex. Evedal utanför Växjö, Grännaforsa norr om Alvesta, Lannaskede och Holsbybrunn väster respektive öster om Vetlanda, Kärda väster om Värnamo, Nybro och Kristvallabrunn, Ekenäs vid Kalmarsund, nordost om Värnanäs, Källvik utanför

Loftahammar samt ett flertal små, lokala hälsobrunnar, t.ex. vid Alebo (fig. 2-3), Ö. Hällasjö, Algutsboda och ”Surbrunnen”, Norra Kyrkeby, Vissefjärda.

Fig. 2-3 Källpaviljongen vid Alebo, Unnaryd
(Foto H. Kinnerberg 2015)

Kulturmiljöer

Källor har inspirerat författare, konstnärer och tonsättare. ”Brudarnas källa” (se ovan) är den centrala punkten i Vilhelm Mobergs prosaberättelse (1946) samt i dansdramat med samma namn, vilket gavs i TV 1983 av Cramér-baletten med nyskriven musik av Lars-Åke Franke-Blom, koreografi av Mats Isaksson och producerat av Stig Tornehed i Växjö. Folktron om källor under olika tider (offerkällor, hälsokällor) är det genomgående temat i Mobergs bok. Moberg hade i sin tur hämtat inspiration från ”Värend och Virdarna” av G.O. Hyltén – Cavallius. Källor är viktiga element också i andra böcker av Moberg, t.ex. i ”Raskens” (1926) och i ”Rid i natt” (1941), men då mer som ”önskekällor” (se särskilt kapitel av Stig Tornehed). En mindre känd småländsk författare, Verner Ohlin från S. Sandsjö har skrivit romanen ”Där jordenes ström upprinner” (1984), där ”Litakällan” beskrivs, först som vattentäkt för hela byn, sedan som hälsokälla.

Miljön och det sociala livet vid hälsobrunnar och kurorter har i flera fall gett impulser till skådespel, konst och musik, t.ex. brunnspelet ”Hälsokällan i Kärda” 1986.

Hyllningsdikter över flera kurorter finns bevarade, t.ex. om Nybro Brunn ”Till Nybro” och ”Prolog till Christwalla brunn” från 1860-talet.

Den äldsta målningen av en källa i Småland – och troligen i hela Sverige – finns i en av takrundlarna i Dädesjö gamla kyrka. Den är från 1200-talet och visar Staffanslegenden, där en av fålarna dricker vatten ur en källa. Konstnären hette mästare Sighmunder.

Flera nutida konstnärer har fångats av mystik och miljö vid källor i Småland. Den mest kände är Gustav Skoglund (1923-2003) från Ö. Torsås, som hade ett 20-tal separatutställningar runt om i Sverige men också i Norge och Tyskland. Han har bl.a. utfört ett antal stora oljemålningar med motiv från olika källor, till exempel ”Sommarkälla”, ”Torsdagskällan” och ”Ängskällan”. Skoglund har också gjort en serie målningar med motiv från händelser i Mobergs ”Brudarnas källa”. Andra konstnärer med källmotiv från Småland är Björn Gidstam (1938 -) med teckningar av flera källmotiv i Urshultstrakten och Bia Nilsson (1944 -), som bland annat fångat miljön vid ”Helvetes källa” i Skatelöv. Åtskilliga konstverk och teckningar finns från olika hälsobrunnar och kurorter med såväl exteriörer som interiörer. Några unika oljemålningar av Axel Roth är till exempel bevarade från Kristvalla brunn på 1880-talet. De visar bland annat Brunshotellet och Badhusparken med allén ner till källpaviljongen.

Källor har stimulerat till musikaliskt skapande p.g.a. dels vattnets porlande och rörelse, dels stämningar vid källor och i vackra brunns-parker. Det finns flera orkesterverk av internationella kompositörer, som direkt är kopplade till en viss källa eller brunnsmiljö. Men det är framförallt sånger och visor, som försöker återge stämningar vid källor, t.ex. den välkända ”Hjärtats saga”, som tillkom vid Evedals hälsobrunn. Kurortslivet gav också uppslag till visor, t.ex. Povel Ramels ”Sorglösa brunn”, som återger Povels intryck från livet på Källviks brunn utanför Loftahammar.

Läs vidare om källor och kultur i kap 10.

Naturmiljöer

Källvattnet ger upphov till speciella naturtyper och biotoper t.ex. källkupoler såsom vid Labbramsängen utanför Smålands Rydaholm, rikkärr och extremrikkärr, de senare med rikedom av olika orkidéer, ofta med stort skyddsvärde, främst på Öland. Vissa alger och mikroorganismer liksom larver av natt- och bäcksländor trivs bäst i källvatten med relativt konstant flöde och låg temperatur. Det är därför viktigt att för den biologiska mångfalden

bevara sådana miljöer, s.k. nyckelbiotoper, liksom givetvis att skydda källorna som dricksvattenresurser mot förorening. Källorna har också genom att källvattnet representerar hela miljön i tillrinningsområdet på senare år fått stor betydelse som miljöindikatorer och det finns observationsnät med källor för miljöövervakning på såväl nationell (Sveriges Geologiska Undersökning) som regional (flera länsstyrelser) och lokal nivå (många kommuner). Källinventeringar har på senare år genomförts i regi av såväl länsstyrelser och kommuner som hembygdsföreningar. I Kronobergs län har olika hembygdsföreningar lämnat uppgifter om ca 1000 källor till Länsstyrelsens arkiv. Enbart i Algutsboda socken, nu i Kalmar län, har hembygdsföreningen inventerat ca 100 källor (se Algutsbodaboken 1984).

Kapitel 3. Regionala särdrag i naturförhållanden av betydelse för källorna

Författare: Gert Knutsson, Håkan Kinnerberg, Lars Kylefors

Översikt av topografi, geologi och hydrogeologi.

Fastlandsdelens topografi kan indelas i flera områden. Huvuddelen upptas av Sydsvenska höglandet, som i norr är tämligen kuperat, särskilt omkring Eksjö och Nässjö samt vid Vättern. Högsta punkten är Tomtabacken 377 m.ö.h. men mera markant är utsiktsberget Skuruhatt 338 m.ö.h. med ravinen Skurugata. Från detta område och åt nordost utbreder sig ett sprickdalslandskap, särskilt då i Tjust med fjordliknande dalstråk ute vid kusten, som skiljer sig markant från kustområdet i sydost: den s.k. Möreslätten eller Kalmarslätten. Väster om denna finns en småkuperad mellanbygd, som söder om en linje ungefär mellan Emmaboda - Växjö - Värnamo övergår i Småländska sjöplatån med Åsnen och Bolmen som de största sjöarna och Lagan och Nissan som de största åarna.

Ölands topografi med dess snedställda, flacka landyta skiljer sig markant från fastlandsdelens, men innehåller i sig flera olika landskapstyper från Böda sandområde i norr, de bågige "Landborgarna" i väster och öster till Mörbylånga-slätten och Stora Alvaret i söder.

Fastlandsdelens berggrund består inom den större västra delen av urberg, inom den mindre östra av underkambrisk sandsten (se berggrundskartan). Äldst av urbergarterna är de så kallade *Smålandsporfyre*na, som har vulkaniskt ursprung. De utbreder sig i ett flertal stråk i östra Småland, bl.a. ett bälte från Lindsdal norr om Kalmar åt nordväst över Orrefors – Lenhovda – Braås och upp mot Lammhult samt ett utskjutande stråk från Målerås mot norra Algutsboda och Lessebo; därtill ett stråk i Växjötrakten och ett annat från Mönsterås över Aboda klint till Grönskåra samt flera stråk väster om Oskarshamn. De dominerande bergarterna är kvartsporfyre och s.k. hälleflinta. Det är mycket hårda, täta men splittriga bergarter, som givit upphov till *småblockig, grusig morän* och denna i sin tur till en mycket mager podsolfjordmån samt t.o.m speciella

blockmarker, t.ex. "Gråstensmon" vid Målerås (fig.3-1). De kvartsitförekomster, som finns i små områden vid kusten bl.a på Skäggenäshalvön och på Skallö i Kalmarsund, är ännu hårdare än porfyreerna och bildar "restberg", som sticker upp t.ex. genom sandsten.

Grundvattentillgångarna är begränsade och *källor* är sällsynta i ren berggrund men förekommer i den grusiga moränen.

Fig. 3-1 Blockmarker av porfyre, Gråstensmon, sydväst om Målerås (Foto G. Knutsson 1972)

Huvuddelen av urberget i östra Småland upptas dock av graniter, s.k. *Smålandsgraniter*, av olika varianter med åldrar omkring 1900 miljoner år. De är magmatiska bergarter, som har bildats djupt nere i jordskorpan och är därför i allmänhet grov- eller medelkorniga, varigenom de är mindre motståndskraftiga mot mekanisk nötning och vittring än porfyreerna. De egentliga graniterna består främst av kalifältspat och kvarts, som ger rödaktig färg med ibland blåaktiga inslag kvarts (fig. 3-2).

Fig. 3-2 Smålandsgranit med välutbildade spricksystem
(Foto G. Knutsson 1972)

Graniterna har välutbildade sprickor och sprickplan, vilket medfört att landisen ställvis brutit loss rikligt med stora block och skapat storblockig, grusig-sandig morän, ofta i form av ett *småkulligt moränlandskap* eller lokalt verkliga blockstaplar, t.ex. ”Trollens kammare” söder om Broakulla och ”Dackes grotta” i Gullabo. Den vanligaste moränen är dock normalblockig, sandig-moig morän, som bl.a. finns som s.k. *bottenmorän* med vattengenomsläppliga sandlager och skiktstrukturer i de typiska *drumlinhöjderna* (fig.3-3) och i större välvda moränhöjder.

Fig. 3-3 Drumlinhöjden vid Algutsboda kyrka
(Foto G. Knutsson 1972)

Grundvattnets bildning och strömning gynnas av dessa strukturer, liksom av granitens välutbildade spricksystemen (fig. 3-2). Detta gör att det finns relativt rikligt med måttligt flödande *källor* samt goda möjligheter att finna grundvatten vid brunnborrning. Brytning och förädling av granit som prydnadssten underlättas också av granitens goda ”kläv”. Det är dock framförallt den vackra färgen och strukturen, som gjort att Smålandsgraniterna, främst från Oskarshamnstrakten, pryder bankpalats och storhotell runt om i världen.

Gråa graniter förekommer också. De är mera basiska än de röda graniterna och benämns numera granodioriter eller kvartsdioriter.

Västra Småland upptas till stor del av grå eller rödaktiga *gnejser*, som är omvandlade äldre bergarter och förskiffrade med mindre välutvecklade spricksystem än graniterna, särskilt då glimmerrika gnejser (fig.3-4). Ofta sammanfaller sprickorna med gnejsernas skiffrihetsplan. Möjligheterna att finna källor eller grundvatten vid brunnborrning beror på dessa plans stupning, där t.ex. stupning parallellt med en dalsida kan ge mycket vatten i dalbotten, medan brantstående plan kan bilda isolerade kanaler i berget med låg kapacitet.

Fig. 3-4 Västsvensk gnejs med veck och oregelbundna sprickor, som inte ger lika goda möjligheter för vatten att infiltrera och strömma t ex fram till källor som i granit med regelbundna och välutbildade sprickor. (Foto L.Kylefors 2015)

Inom mindre, spridda områden i såväl graniter som gnejser uppträder rent basiska bergarter, s.k. *grönstenar*, mestadels diorit och gabbro, som är fin- eller medelkorniga och ”sega” till strukturen, det vill säga med dåligt utbildade spricksystem, vilket ofta medför små *källor* och låg kapacitet i bergborrade brunnar. Gråa graniter och grönstenar ger upphov till en finkornigare morän och bättre jordmån, främst på grund av innehållet av basiska mineral, som vittrar lätt.

Gångbergarter förekommer relativt rikligt i urberget. Vanligast är *diabas*, en tät, grönsvart basisk bergart, som genomskärar all övrig berggrund i gångar från några decimeter till flera tiotal meter och som då bryts som prydnadssten, s.k. svart granit.

Bergarter Småland och på Öland (starkt förenklad)

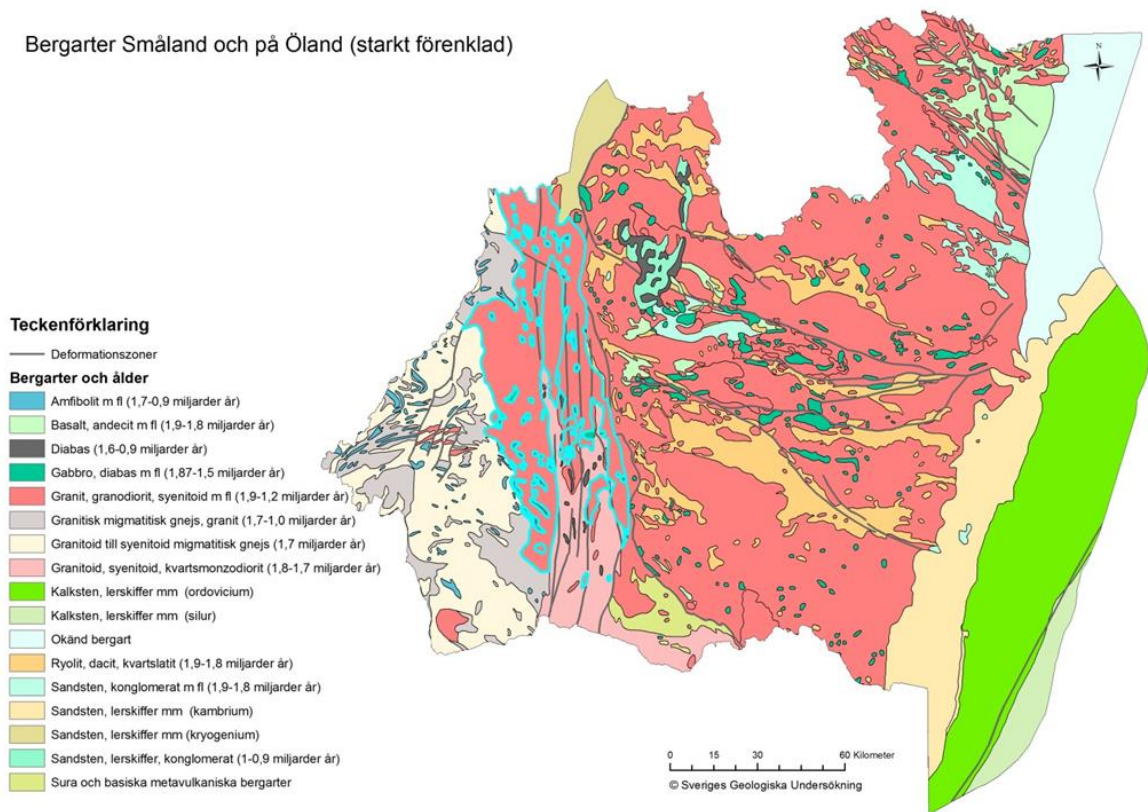

Fig. 3-5 Berggrundskarta (omarbetad efter SGU).

Smala gångar av ljus *aplit*, en finkornig granitvariant, lyser ställvis upp de grå hållarna, liksom rena *kvartsgångar*, som i ”begynnelsen” gav råvara till glasindustrin.

Det hårdaste bergartsmaterialet transporterades långt, varför porfyr, diabas och vissa graniter från Småland förekommer på Öland såväl i morän och grusavlagringar som i form av typiska flyttblock. ”Rena” lokalmoräner av röd kalksten förekommer dock på centrala Öland, liksom lokalmoräner av porfyr och sandsten på fastlandet.

Underkambrisk sandsten, ca 570 miljoner år gammal, överlagrar urberget på en del av det s.k. subkambriska peneplanet i en bred zon närmast Kalmarsund samt under Kalmarsund och Öland (se berggrundskartan). Det är en lös, tämligen porös, sedimentär bergart, huvudsakligen av kvartskorn, vilken landisen lätt brutit sönder till en stenig, sandig morän, som lokalt påträffas på Kalmarslätten. Sandstenen har relativt välutbildade spricksystem och ger tämligen rikligt med *grundvatten* i bergborrade brunnar för vattenförsörjning av såväl tätorter som stora gårdar med konstbevattning av potatis. *Källor*

är mycket sällsynta, då sandstenen är täckt av mäktiga lösa jordlager och har mycket låg morfologi.

Ölands berggrund består helt av lagrade (sedimentära) bergarter av kambrisk och ordovicisk ålder (570 - 440 miljoner år). Hela lagerföljden lutar svagt mot öster till sydost. Närmast Kalmarsund från Borgholm och söderut till Grönhögen påträffas de äldsta lagren i form av *lerskiffer och alunskiffer*, vilka givit upphov till lerig morän eller ställvis till ren vittringsjord, främst på den bördiga Mörbylångaslätten. Bergarterna är blottlagda i nedre delen av den s.k. Västra Landborgen, vars övre del utgörs av *kalksten*, som norr om Borgholm bildar själva kustklinten. Kalkstenens mäktighet ökar åt öster samtidigt som allt yngre lager uppträder. Den har en tät grundmassa, men får genom innehållet av olika fossil växlande struktur; likaså skiftar färgen från grå till rödbrun, ja även till grönt. Mest känd som nyttosten är röd kalksten med ortoceratiter. Kalkstenen är skiktad och mer eller mindre sprickrik (fig. 3-6) och då jord-lagren därtill ofta är tunna eller saknas helt – som på alvarmarkerna - skapas förutsättningar för god och snabb *grundvattenbildning* (men också risk

för förorenings-spridning, som gav "Ölands-sjukan" förr i världen) och för relativt goda vattenuttag i bergborrade brunnar samt ställvis stora *källflöden*, särskilt om sprickorna vidgats genom kemisk upplösning och erosion, s.k. *karst* (se lokalbeskrivningar). Strukturen och den måttliga hårdheten har medfört bildandet av stenig lerig morän eller moränlera, som lokalt kan vara helt rödaktig. Det är en näringsrik och vattenhållande jordart, som skapar en rik vegetation i Mittlandets stora lövskogsområde samt goda förutsättningar för odling på centrala och nordöstra Öland.

Fig. 3-6 Lagrad röd kalksten med spricksystem. Degerhamn, Öland. (Foto G. Knutsson 1979)

Jordlagren i hela området är huvudsakligen bildade under eller efter den senaste istiden, som inleddes för 115 000 år sedan och här avslutades för ca 10 000 år sedan. Den mäktiga landisen rörde sig sakta över området, tog upp lösa avlagringar och vittringsjord samt slipade av berggrunden på stötsidan och bröt loss bergartsmaterial på läsidan (med isräfflor och rundhällar som följd). Under landisens rörelse blandades de olika materialen och avsattes efterhand som *morän av olika typer och former*, vilkas samband med olika bergarter beskrivits ovan. Morän är den helt dominerande jordarten, särskilt i den inre delen av fastlandet, som brukar kallas "Sydöstra Sveriges rena moränområde" (se jordartskartan, fig. 3-7). Vattengenomsläppligheten är i regel liten, men vissa strukturer och linser med sand och grus kan förekomma t.ex. i drumlinhöjder (fig. 3-3) och skapa *grundvattenströmmar*, som kan bilda måttligt stora *källor* och förutsättningar för vattenuttag i grävda brunnar. Den småkulliga moränen skapar dock mycket begränsade grundvattenmagasin och saknar ofta grundvattenförande strukturer, varigenom många *små källor* bildas. En speciell moränavlagring bör särskilt nämnas, nämligen

randmoränstråket från Kalmarsund över Kalmar och västerut genom södra Småland, vilket betecknar ett stillestånd i landisens avsmältning.

Landisens avsmältning innebar att stora mängder smältvatten samlades i isälvar, vilka förde med sig moränmaterial, som rundades och sköljdes ur under transporten samt sorterades vid avsättningen till *isälvsavlagringar* i form av rullstensåsar och deltan. De har (se jordartskartan, fig. 3-7). Dessa grusavlagringar utgör de största och viktigaste grundvattentillgångarna för kommunal ofta betydande mäktighet och består av sand och grus med god vattengenomsläpplighet, vilket gör att *stora grundvattenmagasin* kan bildas med mycket goda möjligheter för vattenuttag liksom *starkt flödande källor* (fig. 3-8). Det finns ett glesät nät av rullstensåsar längs ådalarna till höglandet, där de flesta tunnas ut eller helt försvinner vattenförsörjning i området. Det gäller också på Öland, där Borgholm får sitt vatten från en grusavlagring, liksom Byxelkrok, Böda och Löttorp i norr. Kombinationen av stora ytor med vattengenomsläpplig morän uppströms en rullstensås i en dalgång kan ge de allra bästa förutsättningarna för bildning och magasinering av grundvatten, ja, också för rikligt med källor (se fig. 4-1, Huvudhultakvarn).

Som exempel på en ås med stora grundvattentillgångar kan nämnas *Nybroåsen*, som är 11 mil lång och sträcker sig från Kalmarsund i sydöst till sjön Alstern i nordväst. Åsavsnittet från kusten och upp till Nybro har störst utbredning och mäktighet samt också störst grundvattentillgångar (Knutsson 2004, se klassning på karta). Större delen av avlagringen ligger "på skrå" på en svagt sluttande berggrundsytta med morän- och sandområden uppströms på sydvästsidan och lägre liggande finsediment på nordöstsidan. Grundvattnet strömmar därför snett eller tvärs igenom åsen, varigenom flera stora källor och många mindre grundvattenläckage förekommer på nordöstsidan av åsen, (fig. 3-8 karta från SIB 1959, bearbetad av Vatten och Samhällsteknik). Kartbilden från det extrema torråret visar mycket klart, vilken stor betydelse grundvattenmagasinet i åsen har för den lokala hydrologin och därigenom också för växt- och djurliv. Vattenflödet i Hagbyån sydväst om åsen var vid samma tidpunkt noll!

Jordarter i Småland och på Öland (1:1 miljon)

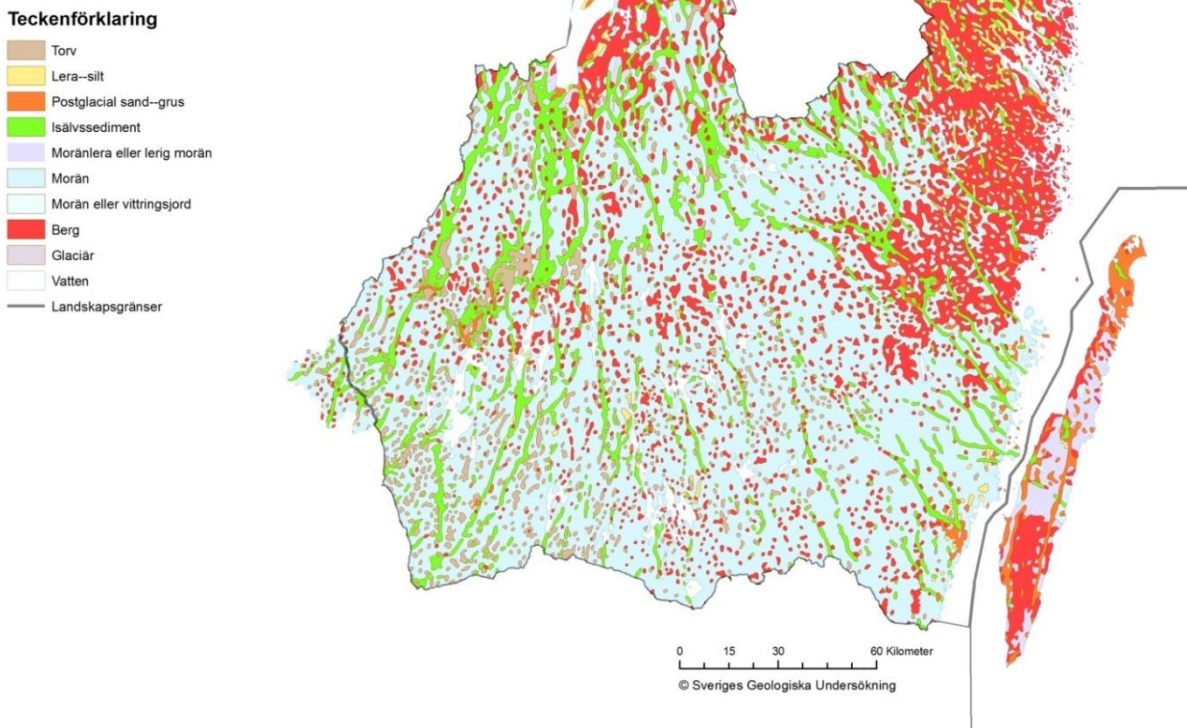

Fig. 3-7 Jordartskarta över Småland-Öland (från SGU).

Organiska jordlager är också av stor betydelse från flera aspekter, bl.a som biotoper och för energiutvinning, odling och vattenbeskaffenhet. De har alla bildats efter istiden (i s.k. postglacial tid) och förekommer i hela området, särskilt i de mer nederbördsrika inre delarna av fastlandet (se jordartskartan), men även på Öland, där förekomsten främst beror på dålig dränering i det flacka landskapet. De största ytorna och mäktigheterna av organisk jord finns i inlandets *högmossar*, de minsta i *källkärr*, som ofta har mycket intressant flora, inte minst rikkärren med orkidéer på Öland

Den geologiska utvecklingen efter isavsmältningen skall här inte beskrivas närmare. En viktig faktor är dock *Östersjöns utveckling* under olika stadier, främst Baltiska issjön, som skapade Högsta Kustlinjen (HK), vilken ligger på ca 85 m. ö. h. i Nybrotrakten med stigande siffror mot norr. Det innebär att de lösa jordlagren under denna nivå är svallade samt att sandig och grusiga sediment avlagrats på lägre nivåer och kanske överlagras glacial lera. På Öland har ofta en krönvall av sand och grus bildats på Västra landborgen. Senare stadier i Östersjöns utveckling har i hög grad

berört Kalmarsundskusten och Ölands östkust, där Östra Landborgen är uppbyggd av strandvallar från Ancylussjön och/eller Litorinahavet.

Klimatet. De hydrogeologiska förutsättningarna för grundvattenuttag för kommunal vattenförsörjning är, som framgått ovan, goda eller mycket goda i området. Den begränsande faktorn i östra Småland är *det torra klimatet* med årsmedelnederbörd på 450 – 600 mm (lägst vid kusten, högst i Nybro). På Öland är nederbörden ännu lägre: norra udden har 431 mm i årsmedelnederbörd! Dylika nederbördsmängder i ett område med hög avdunstning, som här, ger en mycket måttlig grundvattenbildning. Den har i de kustnära delarna av Nybroåsen beräknats till i medeltal 163 mm, men med variationer från 94 mm under torrår till 225 mm under våtår (Eliasson 2001). Frekvensen av torrår resp. våtår framgår mycket tydligt i diagrammet från den nästan 150 år långa mätserien från Kalmar (se fig. 3-9). Observera särskilt den långa följd av svåra torrår på 1860-talet, då missväxt i denna del av Småland gjorde att utvandringen blev särskilt stor! Fluktuationerna ger givetvis utslag även på källflödena, särskilt om det är en följd

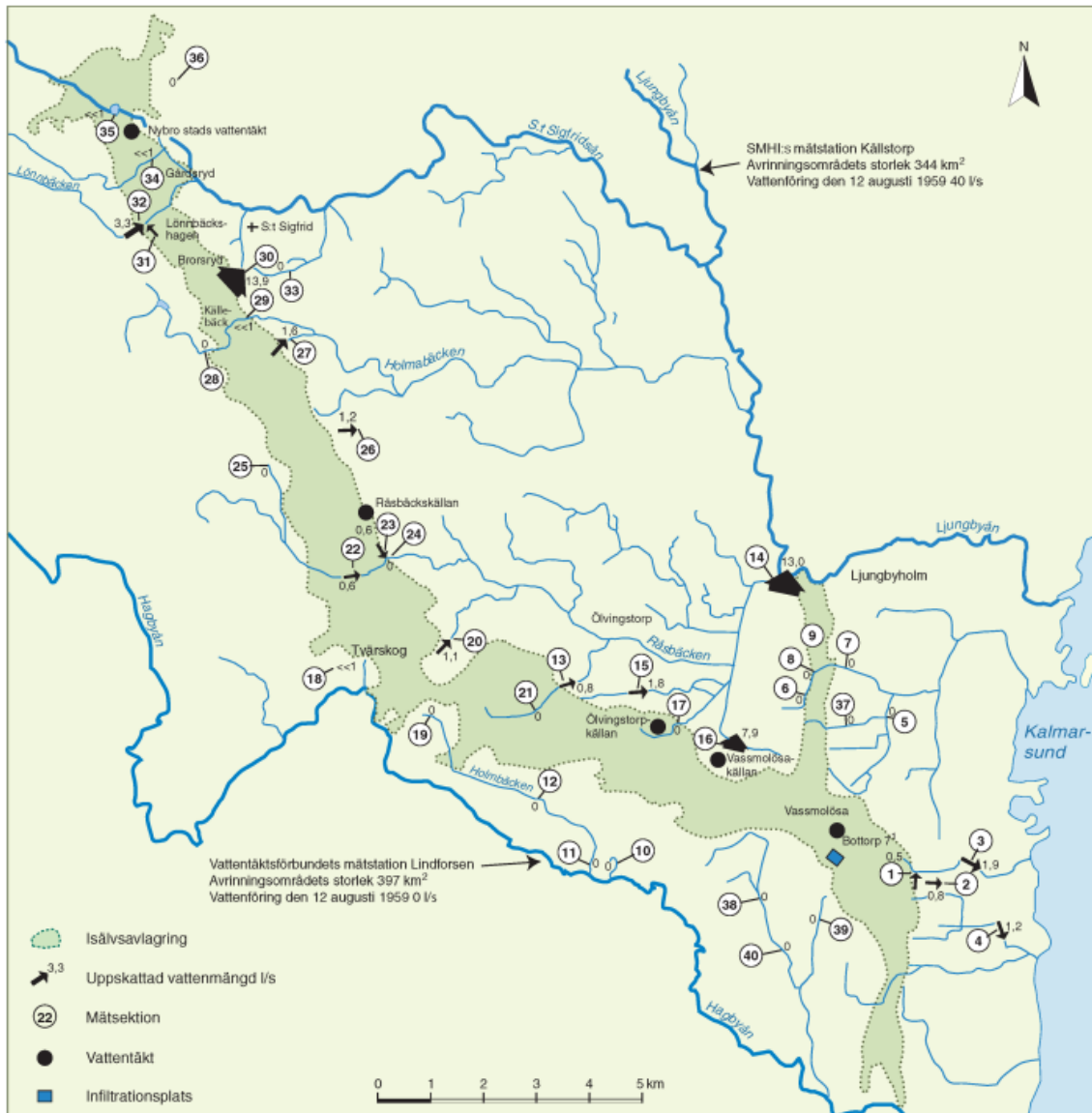

Fig. 3-8 Uppmätta läckage, främst vid källor längs Nybroåsen (Knutsson 2004 efter Weijman-Hane & Hörberg 1960, bearbetad av Vatten och Samhällsteknik).

av torra år, då även Nybroåsens stora grundvattenmagasin börjar tömmas (se diagram från en stor källa vid Nybroåsen i kap 4). Spårämnesförsök visar att t.o.m. grundvattenströmmens riktning kan ändras radikalt och utströmning av grundvatten från åsen kan skifta till inströmning av ytvatten i åsen. För att klara den kommunala vattenförsörjningen i Kalmar har man därför fått tillskapa ett ytvattenmagasin i sjön Hultebräan i den övre delen av Hagbyåns avrinningsområde. Härigenom kan ytvatten för s.k. konstgjord infiltration tillföras Nybroåsen och grundvatten i tillräcklig mängd och av god beskaffenhet säkerställas för vattenförsörjningen. På Öland har konstgjord infiltration pågått under lång tid såväl för Borgholms vattenförsörjning som för

Löttorps. Tidigare fanns planer på att leda vatten från sjön Allgunnen för att säkra vattenförsörjningen för såväl Öland som Kalmar-Nybroregionen, främst genom konstgjord infiltration i Nybroåsen, men hittills har detta inte behövts.

Referenser

Eliasson, Å 2001: Groundwater Impact Assessment and Protection. Licentiate Thesis. Division of Land and Water Resources. Royal Institute of Technology, Stockholm.

Knutsson, G. 2004: Grundvattentillgångar I Nybroåsen. Rapporter och meddelanden 118, Sveriges geologiska undersökning, Uppsala.

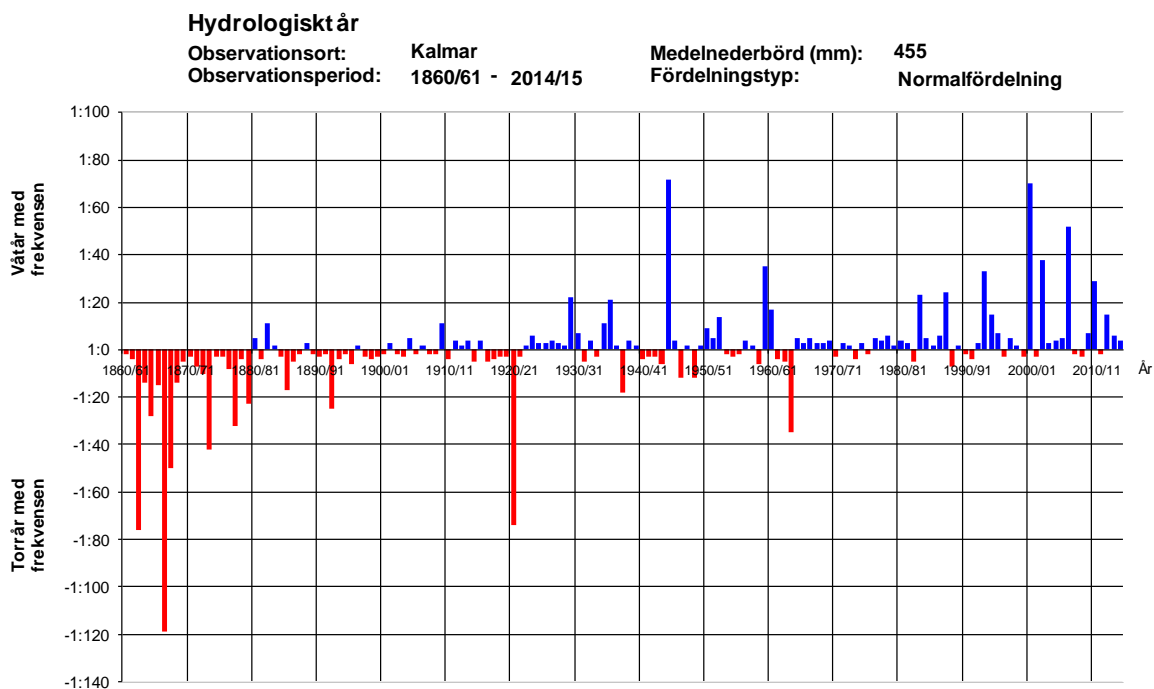

Fig. 3-9. Statistisk bearbetning av nederbörden i Kalmar (Vatten och Samhällsteknik)

Klimat med nederbördsvariation

Redan de gamla grekerna, cirka 500 år f.kr, hade förstätt vattnets kretslopp i naturen; avdunstning från hav och sjöar, molnbildning med nederbörd samt grundvattenbildning och utflöde i källor och floder. Hur mycket vatten som rinner ut ur en källa beror sålunda, förutom på de geologiska/hydrogeologiska förhållandena, växtlighet mm, i första hand på hur mycket det regnar.

Nederbördsförhållandena med såväl våta som torra perioder är avgörande för källans vattenflöde, oavsett vilken typ av källa som det gäller eller var den är belägen. Under de nitton torråren i sydöstra Sverige mellan 1860 och 1880 sinade säkert åtskilliga källor, som enligt sägner och tradition ”aldrig sinar”. Av diagrammet fig. 3-9 nedan framgår en statistisk bearbetning av nederbörden i Kalmar från 1860 till våra dagar. Varje röd stapel är ett torrår då det regnat (snöat) mindre än medeltalet och varje blå stapel ett våtår. De nitton torråren på 1800-talet är hittills de mest exceptionella och inte blev det bättre av att det torraste av dem, 1867, låg mitt i den perioden.

Just det året vittnar många sockenböcker om att utvandringen var som störst. Inte nog med

att många källor sinade, man kunde helt enkelt inte producera mat för överlevnaden.

I dag har de flesta av oss ”vattenkällan” inne i köket, antingen vi är anslutna till en stor kommunal vattenförsörjningsanläggning eller vi har en egen brunn. Vi förväntar oss att det alltid kommer ett kallt, friskt och gott vatten ur kranen. Det ställer stora krav på att den riktiga källan, brunnen eller sjön, som vattnet kommer ifrån. Man kan hoppas att de ansvariga har planerat och skaffat reserver, så att vi klarar även de svåraste torrperioderna framöver. Annars kanske vi måste gå ut i skogen igen och leta rätt på källan som ”aldrig sinar”.

Kapitel 4. Allmänt om källor i regionen

Författare: Gert Knutsson, Lars Kylefors, Håkan Kinnerberg, Maria Carlsson

Olika typer av källor

Vad är en källa?

Den punkt, där grundvatten tränger fram i markytan på naturlig väg, kallas för en källa (fig. 4-1). Vanligen bildas en mindre vattensamling med ständig avrinning i form av en liten bäck eller ett kärdrag. På vissa ställen läcker grundvattnet fram på bred front, t ex längs foten av en markerad höjd eller där ett grundvattenförande lager möter ett tätt berg- eller jordlager. Man talar då om en källhorisont eller ett källsåg. Området nedanför källan eller källsåget blir ibland försumpat med torvbildning som följd; det uppstår en källmyr.

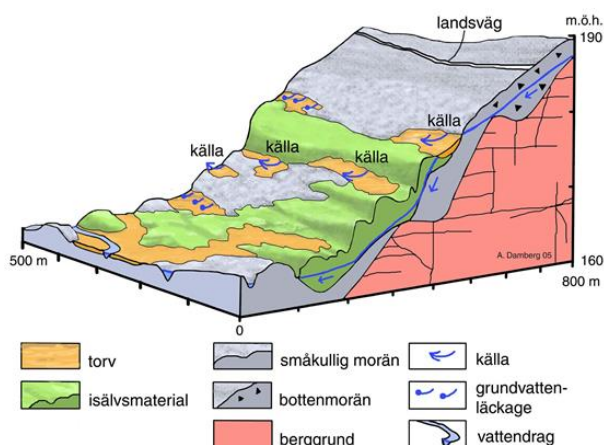

Fig. 4-1 Illustration: Källsystem på olika nivåer och i olika jordarter (morän och grusavlagringar) i en sluttning som visar in- och utströmningsområden för grundvatten, Huvudhultakvarn i Lyckebyåns dalgång norr om Johansfors glasbruk, sydöstra Småland (Damberg 2005 efter Knutsson 1977)

Grundvatten strömmar också ut i kanten av eller ute på myrar, längs stränder av vattendrag och sjöar och hav samt i bottarna av dessa. Ställvis är utflödet koncentrerat till en punkt, som alltså kan betraktas som en källa under vatten. Dyliga grundvattenutflöden är ofta orsaken till uppkomsten av vakar (råkar) ute i sjöar. De märks också på sommaren, när man badar och plötsligt blir "kall om fötterna". Det finns t.o.m. berättelser om att sjöfolk tagit upp sötvatten (till dricksvatten) vid en viss punkt ute i Kalmarsund. Förekomsten av sjö- och myrmalm inom väl avgränsade bottenområden tyder också på en koncentrerad utströmning av järnrikt grundvatten, vilket är vanligt i områden

med "sura" bergarter som granit och gnejs, t.ex. i Småland. Dessa malmförekomster av järn-ockra har tidigare utvunnits och utgjorde basen för järnframställningen i Sverige och kanske allra längst just i Småland, där det inte fanns så många järngruvor som t.ex. i Bergslagen. Många av de små järnbruken fick sin råvara från sjöar: Huseby från Salen och Åsnen, Ohs bruk från Allgunnen, Torps bruk från Stråken och Åminne bruk från Vidöstern, som var den sjö i Småland, som hade de största malmtillgångarna: 300 000 ton! I kalkrika områden finns ofta högt halt av löst kalciumbikarbonat i grundvattnet, varvid det i stället avsätts kalktuff vid källor och bleke på botten av sjöar eller "mossar" och "träsk" t.ex. på Öland. Små partier av rikkärnsvegetation ute på stora högmossar, t ex Store Mosse vid Värnamo, är i regel orsakade av att näringsrikt grundvatten tränger upp igenom mossetorven som en källa eller som ett markens "öga" i myrlandskapet. Genom koncentrerad utfällning av järnockra eller kalktuff (kalciumkarbonat) och torvtillväxt kan källkupoler byggas upp, t.ex. i Labbramsängen sydväst om Smålands Rydaholm, där den högsta kupolen är 3 m hög.

Källvatten och andra former av utläckande grundvatten är sålunda en viktig del av vattnets kretslopp. Senare tids forskning visar t.o.m. att större delen av det avrinnande vattnet i bäckar och åar består av vatten, som under längre eller kortare tid passerat genom marken och grunden och som delvis kan karakteriseras som källvatten.

Typindelning av källor

Källor indelas vanligen med ledning av geologiska huvuddrag samt efter hur vattnet tränger fram, efter tryckförhållandena, efter källvattnets kemiska sammansättning eller efter källvattnets temperatur. Den vanligaste orsaken till att det bildas en källa är, att grundvattenytan skär markytan i ett terrängbrott, t ex en svacka på en stor höjdsluttning eller vid foten av en höjd (fig. 4-2a). En annan orsak är, att grundvattnet tränger fram till markytan i gränsen mellan en vattengenomtränglig berg- eller jordart (t ex sandsten eller sand) och en

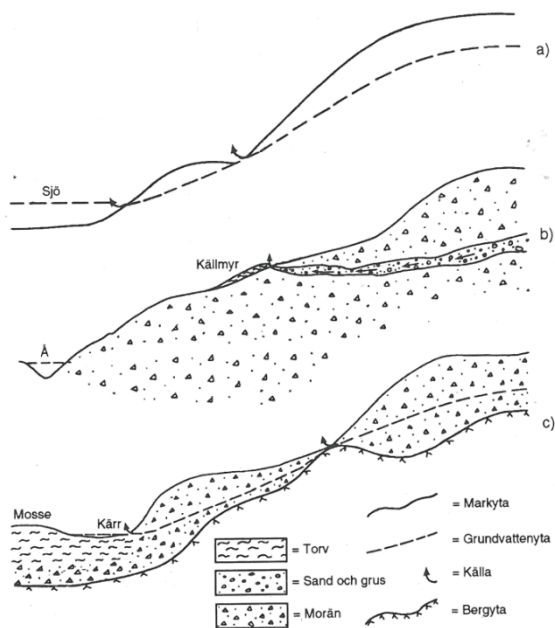

Fig. 4-2. 2a överst, källa som uppstått i ett terrängbrott respektive vid strand av en sjö. 2b mitten, källa som uppstår där ett vattengenomträngligt sand- och gruslager i tät morän leder fram grundvatten till markytan. 2c underst, källa som uppstår där en bergklack tvingar fram grundvatten till markytan. (Efter Knutsson 1984)

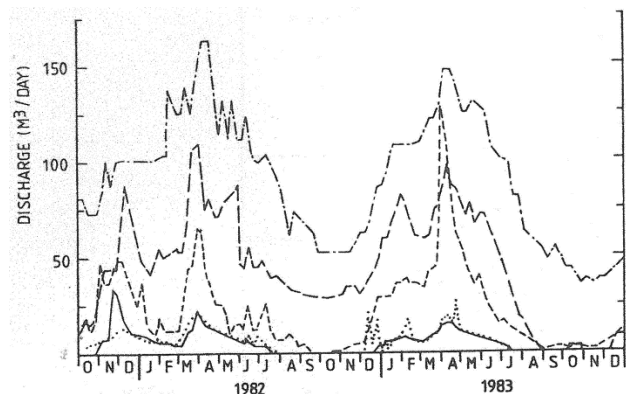

Fig 4-3 Avrinningen från fem källor i Emmaboda okt1981-dec 1983. Rörsbo, Hällasjömåla, Kristinakällan, Rostock och Grön källa.

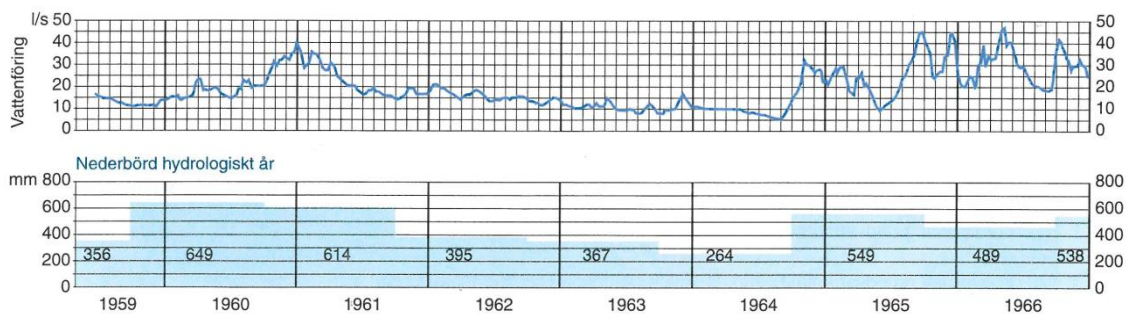

Fig. 4-4 Vattenföringen i källbäcken vid Brorsryd, S:t Sigfrid, i relation till nederbördsförhållandena i Nybroområdet (Knutsson efter Hörberg & Nord 1968, Vatten och Samhällsteknik AB 2004)

underliggande tät sådan (t ex lerskiffer eller lera) eller att vattnet leds fram av ett genomträngligt skikt i en tät jordart eller i en spricka i berg alternativt att grundvattnet tvingas fram till markytan av en bergklack (fig. 4-2b, 4-2c). Ytterligare en orsak kan vara, att grundvattnet står under starkt tryck och tränger igenom ett tätt lager upp till eller över markytan, en s.k. *artesiske källa*.

Källflödets storlek och fluktuationerna i flödet är beroende av grundvattenbildningens storlek i tillrinningsområdet, grundvattenmagasinets typ, storlek och geometri, djupet till grundvattenytan och grundvattenytans fluktuationer samt kontinuiteten i de grundvattenförande lagren eller strukturerna. Källvattnets

beskaffenhet påverkas framförallt av biokemiska och geokemiska processer dels vid vattnets väg genom markens övre skikt och dess sammansättning av organiskt material, bergarts- och mineralpartiklar. Dels vid utströmningen genom marken till källan dels av markanvändningen omkring källan. Vattnets strömningsvägar nere i marken spelar också roll liksom uppehållstiden för vattnet - ju längre tid, desto större anrikning av salter i vattnet. Det är sålunda en omfattande information, som krävs för att fullständigt karakterisera en källa. Svaret på många frågor kan man emellertid få genom att regelbundet mäta källflödet (fig. 4-3) och ta vattenprov under minst ett hydrologiskt år eller åtminstone vid några typiska klimatsituationer.

Det visar sig t.ex. att de vanligtvis stora grundvattennivåfluktuationerna i morän (pinnmo) kan medföra att en ytlig källa vid låg grundvattennivå kan hamna ovanför grundvattnets strömningsbanor, varvid källan sinar under sensommaren och förhösten eller att en bergklack avskärmar huvudflödet till en källa vid en mycket låg grundvattennivå, varvid källflödet plötsligt minskar drastiskt eller helt upphör. Av fig. 4-3 framgår att tre av fem källor sinade under sensommaren och hösten 1982. Källor vid grusåsar med stora grundvattenmagasin, små grundvattennivåfluktuationer och god kontinuitet i de grundvattenförande lagren har i regel stabilare flöden men vid en växling mellan några nederbördsrika år och en serie nederbördsfattiga och varma år kan flödesfluktuationerna bli betydande även i sådana stora magasin som Nybroåsen (fig. 4-4).

Moränkällor

Den vanligaste terrängtypen i Småland - småkuperad morän (pinnmo) på ojämn berggrundsytta – ger upphov till relativt rikligt med små källor, som har flöden på några tiotal liter per minut, medan något större källor påträffas nedanför stora flacka eller långsmala moränhöjder, s.k. drumliner, t.ex på Sydsvenska Högländet med flöden på någon liter per sekund. Källorna betingas av terrängbrott, vattengenomträngliga skikt i morän eller längs stora block, ytliga sprickor i berg eller av att grundvattnet tvingas fram till markytan av högt bergläge i moränen (fig. 4-2a, 4-2b, 4-2c).

Fig. 4-5 Sprickkälla i granit vid foten av en stor drumlinmoränhöjd, Hällasjömåla, Emmaboda kommun (Foto G. Knutsson 1964)

Bergkällor

Bergkällor uppträder såväl i urberg som i sedimentära bergarter. Gemensamt för bägge bergartstyperna är att sprickor och sprickzoner

leder fram grundvattnet till *sprickkällor*, varvid gångbergarter och förkastningar ställvis är styrande för källornas lokalisering (fig. 4-5). När man undersöker källor i Småland t.ex. genom läns-pumpning, visar det sig relativt ofta att källorna är en kombination av berg- och moränkällor, d.v.s. vattenförande sprickzoner leder vattnet till ett genomträngligt lager i morän, varifrån vattnet når ut till markytan och en källa uppstår. "Renodlade" bergkällor, där alltså källan och källbassängen enbart utgörs av berg är ovanliga men förekommer i stora raviner t.ex. i Skurugata och i områden med kalt berg (fig. 4-6).

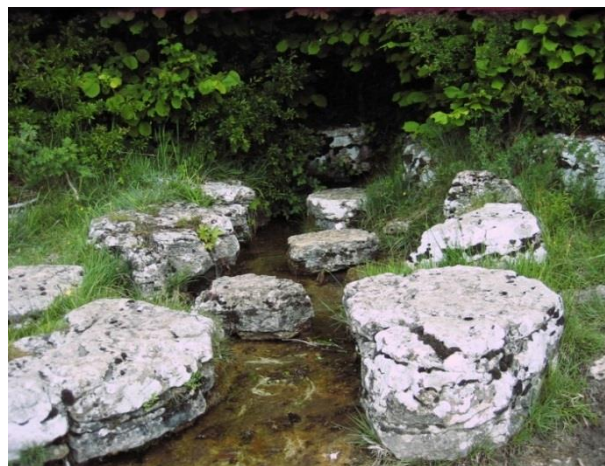

Fig. 4-6 Tornrörkällan på Stora Alvaret mellan byarna Ekelunda och Skarpa Alby. Källområdet består av en punktkälla vid en spricka i kalkstenen och en 150 m lång skiktälla längs en liten kalkstenskliv. Vid punktkällan finns en öppen vattensamling, som mot öster övergår i en källbäck och nedanför skiktkällan ett källkärr med blekeutfällningar. (Foto L. Kylefors 2009)

Bergartsgränser kan också vara avgörande för uppkomsten och lokaliseringen av källor, särskilt för källor i sedimentär berggrund, t.ex. om ett lager av grundvattenförande kalksten eller sandsten underlagras av en tät lerskiffer och når ut i en brant eller sluttning, då *skiktellä* uppstår, t.ex. i Landborgsbranten på västra Öland (fig. 4-7). Kombinationer av vattenförande sprickor och skikt ger upphov till speciella källtyper, t.ex. Tornrörskällan mitt på södra Öland. Den består av en punktkälla vid en spricka i kalkstenen och en 150 m lång källhorisont (vid högvattenföring) längs en liten kalkstenskliv (fig. 4-6). Källflödena i sådana källor är relativt rikliga, 5 – 10 liter per sekund, liksom i källor i kalkstensområden med vittrad och delvis upplöst kalksten, s.k. *karst-källor*. Det förnämsta exemplet på en karstkälla på Öland är Resmo källa, som beskrevs redan av Linné. Den står i förbindelse med en karstutbildad zon uppe på Alvaret (fig. 4-7). Källan hade på 1960-talet ett genomsnittligt flöde på

11.5 liter per sekund. Mörbylånga kommun har sedan dess byggt sin vattentäkt vid källan, som därför inte längre flödar fritt. Det gör däremot några "friska" källor på andra delar av Alvaret (fig. 4-6) och i Mittlandskogen, t.ex. Åkerby källa med ett högvattenflöde på 7-8 liter per sekund. Dessa källor är utbildade i anslutning till s k Alvarkarst, som består av system av genom utlösning vidgade sprickor i kalkstenen, varigenom regnvatten och smältvatten snabbt transporteras ned genom systemet utan någon omfattande rening med risk för bakteriell förorening – förr talade man om att turisterna fick Ölandssjukan!

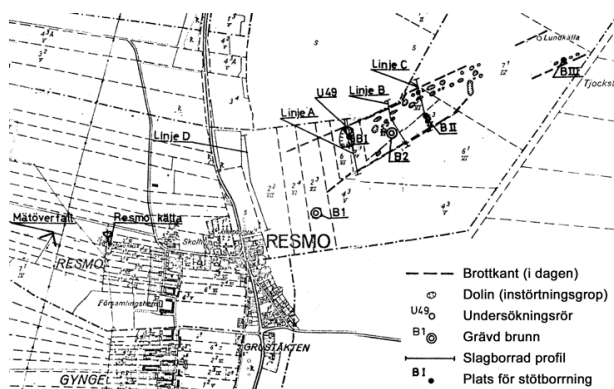

Fig. 4-7 Resmazonen sträcker sig i ONO riktning från Resmo mot Ekelunda cirka 8 km ut på Stora Alvaret. Det är en brottzon, som i den västra delen har en tydlig kartsutbildning med över 30 instörtningssropar, s k doliner, med ett maximalt djup på 25 m. Den största dolinen har en storlek av cirka 30 x 60 m och ett djup av 2,5 m i markplanet. Kartsområdet bildar ett stort grundvattenmagasin, vilket gjorde att flödet i Resmo källa i medeltal var cirka 11,5 l/s på 1960-talet. (Från Ölands vattentäktförbund 1968)

Vattenmagasinet blir inte så stort, varför flödet fluktuerar med hänsyn till nederbörförhållandena. Flödena i sprickkällor i urberg är mycket måttliga eller låga, d.v.s några liter eller tiotal liter per minut. Sprickkällor i granitberggrund med välutbildade och sammanhängande spricksystem har i regel större flöden än sprickkällor i gnejsberggrund. Vid större sprickzoner kan flödena vara betydande.

Åskällor

Stora källor med flöden på flera tiotals liter per sekund finner man vid foten av stora grusåsar samt i anslutning till andra stora grusavlagringar. Som exempel på stora åskällor med flöden på vardera ca 15 liter per sekund kan nämnas källorna på Nybroåsens nordöstsluttning mellan Vassmolösa och Tvärskog, på vilkas vattenföring Kalmars vattenförsörjning baserades då den byggdes ut under första hälften av 1900-talet (kap. 6).

Vid Gårdsrydsfältet i Nybroåsen har den största källan vid Brorsryd ett maximalt flöde på 47 l/s, se fig. 4-4). Smala grusåsar, t ex gettryggsåsar, och andra mindre grusavlagringar innebär också ofta mindre källor i storleksordningen 5-10 l/s. Läget i terrängen spelar dock stor roll. Om åsen ligger längs nedre delen av en dalsluttning kan mycket grundvatten samlas upp i åsen och betydande källor påträffas på nedströmssidan av åsen t.ex. vid Nybroåsen. I vissa åsar förekommer dubbla källhorisonter med en liten källa från en lokal, övre grundvattenvåning i svallgrus på lera, en s k svallgruskälla, och en stor källa från det egentliga grundvattenmagasinet i åsen.

Mineralkällor

En indelning av källor efter vattnets kemiska sammansättning gjordes i äldre tider i samband med att källornas vatten började användas i medicinskt syfte och för framställning av mineralvatten. Dessa s k *mineralkällor* har antingen en hög total salthalt eller en anmärkningsvärd halt av t ex järn, svavelväte, koksalt eller t.o.m. radioaktiva ämnen. Vissa av dylika källor nyttjades som hälsokällor och fick senare status som "surbrunnar" på lokal nivå t.ex. i Kärda väster om Värnamo och Ö.Hällasjö i Algutsboda. Andra byggdes ut till kurorter med en omfattande brunnkultur t.ex. Evedal utanför Växjö, Lannaskede och Holsbybrunn väster respektive öster om Vetlanda samt Nybro och Kristvallabrunn nordost om Nybro. Numera analyseras källornas vatten dels vid användning till vattenförsörjning och "flaskvattenframställning", t.ex. källan vid Åbro bryggeri, Vimmerby, dels vid malmletning och miljöövervakning. Det senare för att källornas vatten ger en samlad bild av de geokemiska förhållandena och miljöförändringarna i hela tillrinningsområdet till källan. Förändringar i t.ex. nederbördens mängd och sammansättning liksom ändrad markanvändning och tekniska ingrepp återverkar alla på källans flöde och/eller källvattnets sammansättning. En källa fungerar därför som en utmärkt miljöindikator t.ex. för försurningsförlopp, förorening från jordbruk och vägar samt effekter från skogsavverkning och stormfällning (fig. 4-8). Därutöver är källor de mest invändningsfria provtagningsplatserna. Man kan där ta prov av vattnet utan de störningar som provtagning i eller pumpning ur en brunn, ett undersökningsrör eller ett borrhål innebär. Källor utgör av denna anledning åtskilliga av provpunkterna för

miljöövervakning såväl på lokal som regional och nationell nivå.

Kalkkällor

Källvattnets temperatur är en indelningsgrund som är av intresse i vissa sammanhang. Samtliga källor i Sverige är kalkkällor, som därför blivit ett folkligt begrepp för en verklig källa. Vattentemperaturen överens-stämmer i stort med luftens årsmedeltemperatur på orten i fråga, dvs +6-8 °C i mellersta och södra Sverige. Vattentemperaturen fluktuerar vanligen ett par grader under året med en viss eftersläpning gentemot lufttemperaturen. Men man kan alltså få en svalkande dryck året om. Den låga temperaturen nyttjades också förr i tiden, när inte kylrum fanns i ladugårdarna, för kylning av mjölken.

Ett säkert sätt att avgöra om det verkligen är fråga om en källa är sålunda att mäta vattentemperaturen. Helst bör man försöka mäta, där vattnet strömmar fram ur grunden. I den vattensamling, som ofta finns, blir temperaturen förhöjd några grader på sommaren, särskilt om omsättningen (avrinningen) är dålig. Den bästa tidpunkten att inventera källor är faktiskt under en kall vinter, då endast verkliga källor med god avrinning är öppna (ofrusna). Efter en lång, torr sommar är det också lämpligt att inventera källor och andra grundvattenutflöden. Det rörliga vatten, som överhuvudtaget finns i naturen under dessa extremsituationer, är i huvudsak grundvatten, såvida inte vattensystemet är stört genom människans ingripande (vattenmagasin o.dyl.). Däremot kan det vara vanskligt att inventera källor efter snösmältningen på våren, då yt- och grundvattnets temperatur är ungefär lika och då det kan finnas många, icke permanenta utflöden av ytligt grundvatten, s k "sol- och värkällor".

Vattentätskällor

Den mest grundläggande funktionen för källor är emellertid för vattenförsörjningen till människor och djur. Den första fasta bebyggelsen i landskapet lokaliserades till platser, där det fanns tillgång till bra vatten, ofta källor, och odlingsbar mark. Den viktigaste källan i en by var ofta angiven som en samfällighet på gamla lantmäterikartor; en annan källa med stort magasin som "brandbrunn". Studerar man senare tiders torpbebyggelse i t. ex Småland finner man ofta att den ursprungliga vattentäkten varit en närbelägen källa, som längre fram byggts ut till

brunn, en källbrunn. I nutid har den kanske ersatts av en grävd eller bergborrad brunn närmare boningshuset. På Öland finns ett tydligt samband mellan läget av fornlämningar och närheten till källor, t.ex. nedanför Bårby borg, vid Eketorps respektive Sandby borg och vid Tornrör.

En hel del källor har dock fortfarande stor betydelse för den lokala vattenförsörjningen, särskilt under torrår, då de högre belägna, grävda brunnarna kanske sinar. Större källor har nyttjats - och nyttjas fortfarande - för vattenförsörjning av tätorter (kap. 6).

Förändringar i och omkring källor

Naturliga orsaker

Klimatförändringar, som medfört högre nederbörd, har givit större källflöden, vilket gynnat ökad torvtillväxt. Om dessutom nederbörden blivit surare och/eller temperaturen högre, har vittring av marken blivit intensivare med ökad avsättning av metallföreningar vid utströmningen av grundvatten i källor, främst av järnockra i sur miljö och kalciumkarbonat i basisk miljö med uppbyggnad av kalkkupoler (i kombination med dy- och torvbildning) vid kraftiga, ibland artesiska, källflöden. Genom en kombination av kupoluppbyggnad till grundvattnets högsta trycknivå och igensättning av skiktet eller kanalen vid källutflödet tvingas då källvattnet att efterhand tränga fram på en annan punkt några tiotals eller hundratals meter från den förra källpunkten, ofta på en lägre nivå. Sådana förflyttningar är vanliga i vulkaniska områden med varma källor, där utlösningen och avsättningen av mineral är kraftig och snabb. I Sverige är förflyttningar mindre vanliga och förekommer kanske mest i torvmark. I naturreservatet Labbramsängen, 3 km SV Smålands Rydaholm, med en 3 m hög kalkkupol av järnockra på torv finns det en närliggande "fossil" kupol av "källmyrmalm", vilket tyder på en förflyttning av utflödet. Klimatförändringar på längre sikt, som kan medföra ändrade vattennivåer i sjöar och hav, kan medföra att källor får nya utflödespunkter.

Nederbördsförändringar påverkar källflödets årsrytm. En serie av torrår kan göra att en källa sinar, medan en nederbördsrik höst och vinter kan ge ett rikt flöde i källan under följande vår och sommar. Men störst förändringar orsakar **stormar**, som ger större skador vid källor än i omgivande terräng, eftersom marken omkring

källorna ofta har låg bärighet genom det utläckande grundvattnet och förekomsten av ytliga torvlager. Vintertid är dessutom sådan mark knappast tjälad. Stormen Gudrun på nyåret 2005 skadade ett stort antal källor på Sydsvenska höglandet, t.ex. källkupolen i Labbramsängen av nedfallna, kraftiga granar. En annan, svårt skadad källa är Grön källa norr om Algutsboda, Emmaboda kommun (Johansson 1987, Knutsson 2006). Stormfällningen var värst just inom källområdet, som blev helt övertäckt av nedblåsta stora alar och granar med jättelika rotvältor (fig. 4-8). Huvudkällan har fått ett nytt läge, flera mindre källutflöden skapats och det totala flödet ökat. Vattenbeskaffenheten har förändrats, framförallt genom markant förhöjda nitrathalter p.g.a. den ökade nedbrytningen (mineraliseringen) av organiskt material från stormfällningen. Såväl flödets storlek som nitrathalten återgår långsamt till det normala, när vegetationen efterhand återhämtar sig.

Fig. 4-8 Stormen Gudrun förändrade helt Grön källa, norr om Algutsboda kyrka, och området däromkring. (Foto A. Damberg 2005)

Mänsklig påverkan

Natur- och miljöförhållandena i och omkring en källa ger en samlad bild av såväl de naturliga processerna som olika typer av mänsklig verksamhet i källans tillrinningsområde. Sålunda kan förändringarna i tillrinningsområdet registreras i en enda punkt, dvs. i källan. Källor har därför ofta valts för miljöövervakning av grundvatten, t.ex. i SGU:s grundvattennät från mitten eller slutet av 1960-talet, av några länsstyrelser och kommuner samt för vetenskapliga studier av t.ex. försurning av mark och grundvatten. Genom att välja källor av olika typ och storlek med olika uppehållstid för vattnet kan såväl snabba som långsamma miljöförändringar registreras.

Kvalitativa förändringar kan orsakas av ändrad markanvändning såväl av intensivare jordbruksdrift som av ökad beskogning med barrträd på stora ytor som tidigare varit betesmark och odlad mark.

Försurning har registrerats i källor, som varit under långvarig, regelbunden observation, framförallt i SGU:s grundvattennät. Orsakerna till försurning är dels urlakningsprocesser i magra barrskogsområden, som pågått sedan istiden och som påskyndats av senare tids beskogning, dels surt nedfall av långtransporterade luftföroreningar, främst svavel och kväve (fig. 4-9). Sjunkande pH-värden dokumenterades i källor i sydöstra och västra Sverige under 1960 - 1980 - talen, liksom minskande buffringsförmåga (alkalinitet), medan totalhårdheten, sulfathalten och nitrathalten ökade.

Förändringarna har på senare år stabiliserats och vissa värden på de nämnda kemiska parametrarna ovan har ”normaliserats”, tack vare att svavelnedfallet minskat kraftigt ned till 1950- talets nivå, medan kvävenedfallet minskat obetydligt. Detta har medfört, att i näringsrika skogsmarker i sydvästra Sverige, där kvävenedfallet är störst, har kvävemättnad uppstått. Skogen kan inte ta upp allt kväve, varför nitrat läckt ned till grundvattnet och vidare ut till källor och bäckar.

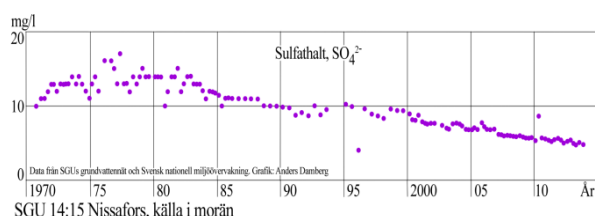

Fig. 4-9 Försurningens förlopp – i denna figur sulfathaltens förändring - framgår tydligt genom SGU:s observationer i moränkällan nordost om Nissafors (från SGU 2015).

Skogsavverkningens miljöeffekter har dokumenterats mycket tydligt i skogskällor genom ökande vattenflöden och **stigande nitrathalter** (se ovan). Ökande nitrathalter har också registrerats i källor i jordbruksområden. Orsaken är oftast höga givror med kvävegödselmedel på lätta åkerjordar. Nedläggning av jordbruksdriften visar å andra sidan på relativt snabb nedgång av nitrathalten.

Vägfrafikens föroreningar, framförallt **klorid från vintervägsaltning** och dammbekämpning, har registrerats i flera

källor, dels i några av källorna i SGU:s grundvattennät, dels i källor inom olika forskningsprojekt.

Landskapsförändringar kan indikeras såväl kvantitativt som kvalitativt genom källor. Underlaget för kvantitativa studier finns i uppgifter om källor i historiska dokument, på äldre kartor (framförallt från storskiftet och laga skiftet), i arkivmaterial om källor som fornminnen eller vattentäkter. Moderna kartor, främst orienteringskartor, ger aktuell information om källor, liksom en del uppgifter från Skogsstyrelsens kartläggning av s.k. nyckelbiotoper. Särskilda källinventeringar görs också. Flera länsstyrelser och en del kommuner har inventerat källor och nyttjar nu en del av dessa källor för miljöövervakning. Länsstyrelsen i Kronobergs (G) län genomförde en inventering 1985, som gav uppgifter om cirka 1000 källor i länet. I några kommuner har källorna undersökts igen ca 25 år senare.

Kvantitativa förändringar märks främst genom att källornas flöden minskar eller att källorna t.o.m. sinar och försvinner. Detta beror främst på tekniska åtgärder dels i odlings- och skogslandskapet såsom dränering, dikning och sjösänkning, dels i byggd miljö genom hårdgörning av markytor, dränering, vattenuttag/utbyggnad till brunnar, tunnel- och vägbyggnad. I två av socknarna i G län hade en tredjedel av källorna byggts ut till brunnar, tyvärr oftast med betongringar direkt i källan, men mera skonsamma infattningar av lagda stenar eller av trästockar förekommer också. Själva källan har ibland skyddats genom att brunnen anlagts vid sidan om källan. I bästa fall har även källmiljön skonats genom att s.k. rörbrunnar drivits ner ett stycke ifrån källan men i samma grundvattenförande bildning, t.ex. en grusavlagring. På så sätt har miljön vid den vackra Mokällan, NV Rockneby, bevarats, så att källan endast vid stora uttag påverkas under en tid. Ett annat sätt att dels skona själva källan, dels skydda källan från förorening, är att stängsla omkring källan och leda vattnet i en träränna eller ett rör till en bassäng eller vattenho, där såväl betesdjur och vilda djur som vandrare i markerna kan få ett bra dricksvatten. Denna metod har prövats med framgång av flera markägare i de områden, som inventerats i Småland och på Öland.

Fig. 4-10 Många källor rensas ej längre utan fylls igen av nedfallna grenar och löv samt täcks av växter. Detta är en offerkälla i Kronobergs län upptagen i Fornminnesregistret. (Foto L. Wallin 2006).

Källor var tidigare ofta basen för vattenförsörjningen av gårdar och torp samt av betesdjur i hagar och skogar. Det innebar, att man visste var källorna fanns ute i markerna samt att man rensade och vårdade källorna, vilket numera tyvärr är mindre vanligt. I en av de inventerade socknarna i G län var en dryg tredjedel av källorna helt ovårdade; i en annan en fjärdedel (fig. 4-10). Det moderna skogsbrukets genomförande innebar också omfattande dikningar och vägbyggen, som gjorde att åtskilliga källor försvann (fig. 4-11). Dessutom medför användningen av tunga skogsmaskiner helt enkelt att många källor körs sönder. I G län var minst en källa i varje återbesökt socken förstörd av skogsmaskiner; i ett fall var det dessutom en fornminnesmärkt källa, där man också plöjt marken för plantering! Tyvärr tycks inte källor som fornminnen varken skyddas eller vårdas.

Fig. 4-11 Fd källa vid Sjöarp söder om Ekenässjön i Vetlanda kommun. Pärmen ligger där koordinaterna för källan är. Vetlanda 270 i Fornsök. Skogsbilvägen är ny och binder ihop två vägar som tidigare slutade på var sin sida om källan. (Foto M. Carlsson 2014)

Allmänt om miljöindikatorer/miljöövervakning

Den miljöövervakning som pågår i offentlig regi utförs bland annat inom följande områden och med tillämpning av strategiska indikatorer:

- Pågående miljöövervakning av grundvatten
  - Regionalt
  - Källor regionalt
  - Nationellt
- Indikatorer
  - näringspåverkan,
  - försurningspåverkan
  - radon

Källor som miljöindikatorer

Grundvatten övervakas av alla länsstyrelser inom de regionala miljöövervakningsprogrammen. Två småländska län, Kronoberg och Jönköping, har pågående övervakningsprogram specifikt för just källor. I programmen mäter man halten av nitrat för att se om källvattnet är påverkat av näringsämnen. Även pH och alkalitet (buffringsförmåga) mäts för att se om grundvattnet är påverkat av försurning. Försurningen kan i sin tur leda till högre halter av tungmetaller.

Källorna som provtas väljs ut för att komplettera övrig övervakning av grundvattenkvalitet som sker genom kommunernas råvattenanalys vid dricksvattentäkter och analyser inom det nationella övervakningsprogrammet som genomförs av Sveriges Geologiska Undersökning (SGU).

Vatten från kalkkällor och egna brunnar kan innehålla radon om marken runt omkring innehåller radon. Det mesta radonet avgår till luften om man tappar upp det. Vatten som innehåller mer än 100 Bq/l klassas som tjänligt med anmärkning och vatten med mer än 1 000 Bq/l bedöms vara otjänligt att använda som livsmedel. Riskerna med att dricka radonhaltigt vatten är dock små. Radon som du dricker tas upp i magsäcken och transporteras ut i kroppen. Den största delen andas du sedan ut inom en timme.

Förhöjda halter av radon i dricksvatten kan vara ett tecken på att även radonhalten inomhus är förhöjd. Gör därför alltid en

mätning av radon i inomhusluften om du upptäcker förhöjda radonhalter i vattnet.

Uppgifter om källor i arkiv, register och på kartor

Register och arkiv

Källor har registrerats och dokumenterats för olika ändamål av myndigheter och ideella organisationer. I många fall finns detta material lättillgängligt på olika webbplatser och ofta är källorna lägesbestämda med koordinater. Kända källor återfinns i flera register.

Det är angeläget att information om källor samlas i en framtida gemensam nationell databas t ex med SGU som ansvarig.

De mest kända registren är följande:

- **Källarkivet på SGU** har cirka 2000 åretruntflödande källor. Här finns uppgifter om källor, som lättast erhålls via en webbaserad karta, vilken lätt kan förstöras. <http://apps.sgu.se/kartvisare/kartvisare-kallor-sv.html> . Källorna är markerade med ett vattenglas med fot i olika storlek; ju större glas desto större flöde. Genom att klicka på glaset får man fram uppgifter om källan; flöde, vattenkemi, koordinater med mera.
- **Riksantikvarieämbetets fornminnesregister**, innehåller förutom allehanda fornlämningar även uppgifter om källor klassade som fornminnen; heliga källor, offerkällor, önskekällor med flera typer. I FMIS, Riksantikvarieämbetets nationella fornminnesinformationssystem, finns information om samtliga kända fornlämningar och övriga kulturhistoriska lämningar i Sverige. Informationen nås via <http://www.fmis.raa.se/cocoon/fornsok/search.html> , som är öppen för alla. Här kan man exempelvis söka på ”källa”, ”källa med tradition”, eller ”naturföremål/-bildning med tradition”. Man kan begränsa sökningen till län/landskap och kommun. I registret finns omfattande information, bland annat karta, koordinater, beskrivning och berättelser.
- Arkivmaterial vid **länsstyrelser** och **länsmuséer**, dels rena källinventeringar som i Kronobergs län, dels källor i miljöövervakning (t.ex. försurningsstudier i Kalmar län) och Natura 2000 - projekt samt Skogsstyrelsens nyckelbiotopinventeringar.

- Växt- och lokaluppgifter i ”**Smålands flora**” för arter, som är källberoende.
- **Kommunala inventeringar** och miljöövervakningssystem., bl.a. försurningsstudier samt inventeringar av hembygds- och naturskyddsföreningar.
- **Källakademin**, <http://kallakademin.se/> har under årens lopp besökt källor i större delen av landet. Dessa källor finns dokumenterade i akademins årliga exkursionsguider.
- **Linnéuniversitetet**, <http://www.lnu.se>, examensarbeten och uppgifter från fältövningar.

Kartor

Myndigheter och ideella organisationer producerar även kartor som är utmärkta hjälpmedel för att finna källor.

- **SGU:s länskartor** över grundvatten med källmarkeringar på själva kartan och källor omnämnda i beskrivningen.
- **SGU:s jordartskartor** i olika skalor och åldrar i skilda delar av regionen. Nykartering i skala 1:100 000 av t.ex. Lessebo-bladen pågår. Beskrivningarna till de äldre bladen innehåller förteckningar över källor.
- **Lantmäteriets kartor**, främst ekonomiska kartor och fastighetskartor samt gamla skifteskartor med källmarkeringar (obs även ortsnamn på ”käll”).
- **Orienteringskartor** (storskaliga) med källmarkeringar finns över många, spridda delar av regionen.

Referenser

Johansson, P-O 1987: Spring Discharge and Aquifer Characteristics in a Sandy Till Area in Southeastern Sweden. Nordic Hydrology 18, pp. 203-220.

Knutsson, G. 2004: Grundvattentillgångar i Nybroåsen. Rapporter och meddelanden 118. Sveriges geologiska undersökning, Uppsala.

Knutsson, G. 2012: Förändringar av källor – främst i skogslandskapet. ”Geologiskt Forum”, nr 75 Årgång 19, Jönköping.

Knutsson, G., Tornehed, S. 1984: Källor i Algutsboda. Algutsboda Sockenbok VI.

www.lansstyrelsen.se/jonkoping

www.sgu.se

www.boverket.se

Kapitel 5. Växter i och omkring källor i regionen

Författare: Maria Carlsson

Det finns inte många arter exklusivt knutna till källor i Sverige, men det finns växter som trivs extra bra i och vid källor, källbäckar, -kärr och myrar och i områden med utströmmande grundvatten. Källvattnet har ofta högre halter av joner och ett högre pH, som gör vegetationen runt källan rikare än i omgivande marker.

Under källinventeringen här ser vi ofta gullpudra (*Chrysoplemium alteriflorum*) (fig 5-2) och kabbleka (*Caltha palustris*) när man närmar sig ett källföde. Det är inte alltid det har funnits en tydlig punktkälla, men marken har varit tydligt grundvattenpåverkad.

I den svenska floran finns ett drygt tiotal växter med ordet käll- i namnet. Några exempel som är relativt vanliga i den småländska och öländska flora är källarv (*Stellaria alsine*) och källört (*Montia fontana*) (fig. 5-1). Det mer sällsynta källgräset (*Catabrosa aquatica*) återfinns främst på Öland medan förekomsten i övriga Småland utgörs av någon enstaka lokal på fastlandet. Källgräs klassas som sårbart (VU) enligt den senaste rödlistan. En aktuell förteckning över olika arters utbredning finns i den inventering som Föreningen Smålands flora genomfört i Småland (Edqvist och Carlsson (ed), 2007) och i den pågående inventeringen av Ölands flora. Ölands botaniska förening påbörjade inventeringen 2008, resultatet publiceras löpande i Artportalen.

Fig. 5-1 Källört gynnas av djurtramp, här ett exemplar från Flykällan i Vireda som ligger i en betesmark. (Foto M. Carlsson 2014)

Ett annat exempel växter som är typiska i källmiljöer är bäckbräsma (*Cardamine amara*), en växt som förekommer rikligt i t ex källsjöarna vid djupkällorna utanför Lommaryd i Aneby kommun. Där utgör växten tillsammans med näckmossa (*Fontinalis sp*) och kransalger (*Nitella opaca/flexilis*) en undervattensskog som syns tydligt genom det kristallklara vattnet.

I källbassänger med lugnt vatten återfinns ofta liten andmat, (*Lemna minor*). Den har blivit vanligare i dessa miljöer på senare år, kanske till följd av ökat kvävenedfall eller ökad tillförsel av näring och ljus efter avverkningar och stormfällning av skogen.

Referenser:

Edqvist, M och Carlsson, T (ed). 2007. Smålands flora. SBF-förlaget, Uppsala. 336+880 s. ISBN 978-91-972863-9-8

Pågående inventering av Ölands flora, se www.artportalen.se
Källakademien 2012 ”Källor i Sverige”, kap 4. Beträffande djurliv:

Naturvårdsverket 2005. Vattenkällor som refuger för försurningskänsliga botten djur. Rapport 5409. Författare Lingdell och Engblom.

Faktablad om källor. Artdatabanken, Ulf Bjelke.

Fig. 5-2 Gullpudra växer ofta vid källor och bäckar. (Foto: M. Carlsson 2014)

Kapitel 6. Källor som vattentäkter i regionen

Författare: Håkan Kinnerberg och Lars Kylefors

Källor har under alla tider spelat stor roll vid etablering av bosättningar i olika former. Tidigt förstod man att källvatten var godare och hälsosammare än vatten från sjöar och vattendrag. Man hämtade sitt vatten vid källan eller ledde det med självfall fram till bebyggelsen. Nästa steg blev att med brunns-teknik öka möjligheten till större och säkrare vattenuttag vid själva källan. Med en utvecklad brunns-teknik kunde sedan även grundvattnet i jord och berg användas, utan något direkt samband med en specifik källa. Källan var dock ofta en indikation på att det fanns en större mängd grundvatten.

Den stora fördelen med käll- och grundvatten framför ytvatten är att vattenkvaliteten ofta är jämnare och stabila. Grundvatten innehåller i regel ett flertal för människokroppen nyttiga spårämnen. Vid nederbördens nersippning genom marklagren och vattnets fortsatta strömning i grunden, berikas vattnet med mineraler av olika slag. Temperaturen håller sig konstant på en jämn nivå, som ungefär motsvarar luftens årsmedelvärde, dvs cirka +7-8° C i våra trakter. Det kan nämnas att en låg temperatur, under +12° C, är ett allmänt krav på vatten i de allmänna anläggningarna, för att säkerställa en mini-mal risk för bakterietillväxt.

Exemplen på källor som har varit och fortfarande är grunden till bosättningar - enskilda hus, större gårdar, fritidsområden, mindre samhällen mm - är otaliga. För att skydda själva källan har många källor blivit överbyggda eller helt inbyggda. En del källor har försetts med brunnsringar för att hindra djuren från att förorena källan. Vid Rosenkinds källa på Ölands södra udde kan man se hur källan inhägnats för att förhindra de betande djuren att förorena den källa som fortfarande är en del av den turistiska vattenförsörjningen vid Ottenby. Samtidigt finns ett sinnrikt enkelt system för djuren att själva komma åt det viktiga vattnet.

Fig. 6-1 Rosenkinds källa på Ölands södra udde (Foto L. Kylefors 2013)

Kalmar

Kalmar är ett av de större samhällen/städer i Småland/Öland, som har en spännande koppling mellan den moderna vattenförsörjningen och källor. Redan på 1500-talet klagade Johan III på stadens vatten, som då togs i enklare brunnar i slottet och staden. Så småningom blev alla bryggare (på 1800-talet fanns 13 bryggerier i staden) pådrivande för att grundvatten hämtades från Skälby strax utanför den dåvarande staden. Slutlig fart på utbyggnaden av en allmän vattenanläggning kom dock i slutet på 1800-talet. Försäkringsbolagen hade då blivit trötta på de vådliga konsekvenserna av ett dåligt brandförsvar och ville ha bättre tillgång till vatten för brandsläckning.

KALMAR STADS VATTENVERK.
 Gravitationsledning Råsbäck—Skälby pumpstation.
 Intagsbrunnen vid Råsbäck.
 Skala 1:50.

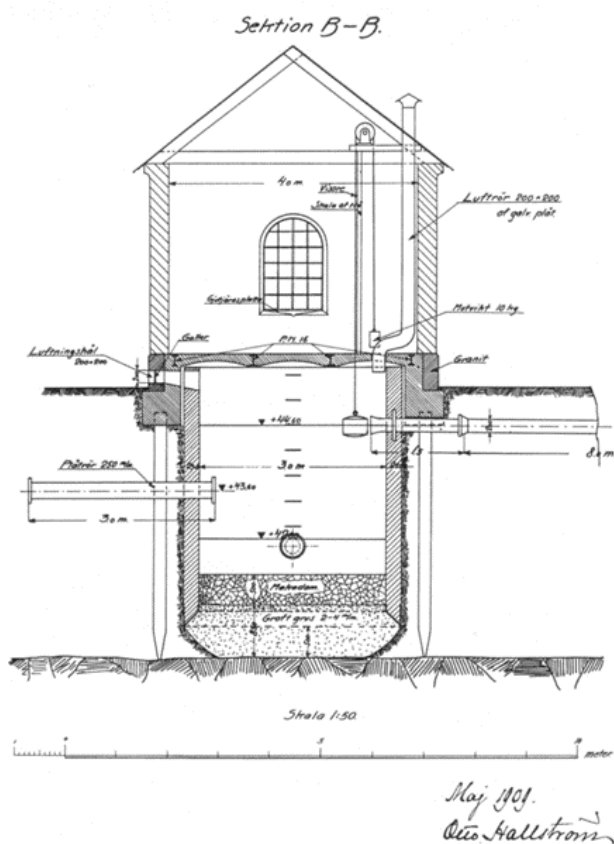

Fig. 6-2 Från Råsbäcks källa leddes vattnet med självtryck 22 km in till Kalmar stad, maj 1909.

Men till sist blev ändå kvaliteten på vattnet den avgörande faktorn. Stadsfullmäktige beslutade, efter omfattande debatt, år 1909 att man skulle hämta vatten från Råsbäcks källa i Nybroåsen 22 km utanför staden, en stor men framsynt investering. Vattnet skulle dessutom kunna ledas in till staden med självfall. Råsbäcks källa ingår än i dag tillsammans med flera källor i åsen i Kalmars moderna vattenförsörjning.

Jönköping

Koleraepidemier och andra sjukdomar härjade i många svenska städer på 1800-talet. I Jönköping hämtade man sitt dricksvatten från Vättern. Avloppsvattnet hällades i kanalerna och Lillesjön (Munksjön). Jönköping betraktades som en av landets hälsovådligaste städer. Frågan om hur stadens vattenförsörjning skulle lösas, utreddas under många år och 1865 var anläggningarna klara. Vatten togs från Junebäcken som rinner upp ur flera källor på Åsens egendom uppe på höjderna väster om staden. En damm anlades samt öppna sandfilter

och en reservoar. Genom gjutna järnrör leddes dricksvattnet med självtryck ut i staden. Det skulle snart visa sig att stadens invånare blev friskare och man kunde påvisa att dödligheten sjönk betydligt och att kolera och rödsot försvann.

Staden växte och mer vatten behövdes. Flödet i Junebäcken uppgavs till cirka 4,5 l/s. Flera bäckar med källflöden togs i anspråk. Vatten från Höka- och Ulvstorpsbäckarna överfördes i ledningar till det så kallade Åsenverket. Kapaciteten ökade till cirka 6 l/s. Vattnet räckte ändå inte och borrhinar utfördes till 60-70 meters djup under ledning av professorn J. G. Rickert. Förutsättningarna att anlägga brunnar var dock för dåliga. I stället föreslog Rickert att fler källområden längre söderut skulle tas i anspråk.

I början av 1890-talet anslöts Hökabäckens och Sanderydsbäckens källområden till systemet. Dammanläggningar byggdes för att samla upp vattnet och vattnet leddes vidare i ledning till Åsenverket som byggdes ut med fler infiltrationsdammar. Kapaciteten ökade till cirka 10 l/s.

På 1920-talet började man ta vatten ur Vättern. Åsen-anläggningen togs ur drift år 1958, efter det att det nuvarande vattenverket vid Häggeberg tagits i drift.

Efter nedläggningen förföll anläggningarna vid Åsenverket och området växte igen. På initiativ av Åke Högberg, Jönköping och Stig Jonsson, Huskvarna, startade en restaurering i början av 1980-talet och området förvandlades till en mycket populär natur- och rekreationspark, Vattenledningsparken. Tänk om kommunen kunde restaurera även Lidtorpsdammen och området vid Sandserydskällorna på liknande sätt. Det är ju ett mycket viktigt kulturminne.

Sandserydskällorna beskrivs närmare i delen objektbeskrivningar, Jönköpings län. Där finns också referenser angivna.

Hok

Källor har haft och har stor betydelse för vattenförsörjningen vid framväxten av mindre samhällen, som till exempel Hok i Vaggeryds kommun. Källhultet var förr ett torpställe under Hok. Som namnet antyder finns det vattenkällor i torpets närhet. I slutet av 1800-talet växte Hoks samhälle allt mer och man bestämde sig då för att genom en vattenledning

föra vatten från vattenkällan vid Källhultet till Hok. Rören som grävdes ner var genomborrade furustockar. Vattenkällan låg så högt att det var självtryck ner till Hok, där boende kunde hämta friskt vatten vid tre stycken vattenposter. För att ha en jämn och tillfredsställande vattentillgång, för en alltmer ökande befolkning, byggdes en vattenreservoar med taköverbyggnad vid källan. Vattenförsörjningsanläggningen var i bruk i slutet på 1940-talet, då Hoks vatten- och avloppsförening bildades. Några år senare övertog kommunen ansvaret och en ny vattentäkt togs i bruk. (Uppgifter från Gillis Ek och Nils Jonsson samt Svea Skog). Fortfarande syns flera källor vid Källhultet och rester av vattenreservoaren i betong.

Gården Storeskog

På många håll utnyttjas källor för enskilda gårdars vattenförsörjning. Ett exempel på detta är gården Storeskog i närheten av Bredaryd i Värnamo kommun. Den ursprungliga, naturliga källan fanns i moränmark med relativt starkt flöde och gott vatten. Redan 1868 gjorde man en infattning med stenar och trästockar samt grävde ner en ledning av urholkade trästockar för vattenförsörjning av gården med två bostadshus (ca 10 personer) och en ladugård (ca 20 nötkreatur och 10 hästar - mest ponnyhästar). En del vatten samlades upp i en brunn vid lagårdsknuten för kylning av mjölken. Avloppet leddes också bort i trästockar men åt andra sidan åkern. 1969 anlades en betongbrunn med ca 1.5 m i diameter över källan och 1981 byttes trästockarna ut mot polyetenslang, vilket gör att vattenförsörjningen fortfarande fungerar.

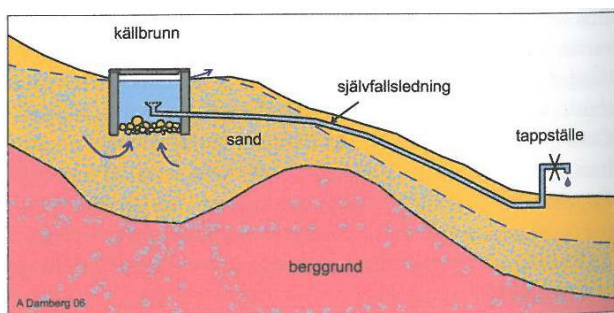

Fig. 6-3 Allmän princip för självfallssystem (A. Eriksson) Ur Källor i Sverige 2012.

Korrö

I den gamla hantverksbyn Korrö i Tingsryds kommun fanns under 1800-talet kvarn, såg, garveri, handelsbod mm. Verksamheten var förutom av vattenkraften beroende av den närbelägna källan, som fortfarande med stolthet nämns för besökare vid det nutida vandrarhemmet.

Brevik

I den lilla byn Brevik i södra Hultsfreds kommun är Janne Carlsson, under lång tid rektor vid Kungl Tekniska Högskolan i Stockholm, uppvuxen. Han berättar hur gårdarna i hans barndom var helt beroende av ett flertal källor i byns närhet. Successivt har dessa källor av främst bekvämlighetsskäl ersatts med ett antal källbrunnar, grävda och sprängda brunnar samt till slut brunnar borrade i berget. Flertalet källor har nu slammat igen, förstörts av vildsvin, dikats ut alternativt förstörts av upphörd dikning av torvmark. Under skördetid kommer Janne ihåg hur en av källorna gav det livgivande och uppfriskande vattnet till dåtidens arbetskraft i stället för att dricka ett medhavt jolmigt vatten.

Kapitel 7. Hälsokällor och brunnskultur i regionen

Större hälsobrunnar och kurorter

Författare: Ulla Knutsson med bidrag från Håkan Kinnerberg och Lars Kylefors

Allmänt

Källor med särskilt hälsobringande vatten har nyttjats som hälsokällor och firats som Trefaldighetskällor eller Midsommarkällor under århundraden. Många av källorna fick senare status som hälsobrunnar eller "surbrunnar", varav en del fick lokal betydelse för en socken, t.ex. källan i Kärda väster om Värnamo och källan i Ö. Hällasjö i Algutsboda. Andra blev "regionala" hälsobrunnar t.ex. Sunhultsbrunn, Aneby, Villstad nordost om Smålandsstenar (se bilaga 1, Gislaveds kommun), Åseda samt Ekenäs sydsydväst om Kalmar, medan åter andra växte upp till kurorter med en omfattande brunnskultur t.ex. Holsby Brunn, Lannaskede och Torhult i F län, Evedal,

Grennaforsa och Ryd i G län, Kristvallabrunn, Källvik, Nybro och Södra Vi i H län (se karta fig.7-1). Mineralrikt källvatten tappades också upp på flaska vid en del brunnar, t.ex. Grennaforsa. Källvatten på flaska blev senare en stor produkt, t.ex. Hvilan från källan i Södra Vi, Vimmerby.

Några definitioner av olika begrepp för hälsokällor/-brunnar och kurorter:

Hälsokälla/-brunn

Källa/brunn, vars vatten innehåller noterbar mängd lösta mineralsalter (= en mineralkälla) med hälsobringande egenskaper och som används i medicinskt syfte.

Kurort

Behandlingsanläggning, där traktens speciella källvatten, badvatten, gyttja, torra luft, rikliga solsken eller dylikt utnyttjas för hälso- och sjukvård.

Fig. 7-1 Karta över större hälsobrunnar i Småland och på Öland.

Jönköpings län

Holsby Brunn, öster om Vetlanda

Järnkällan i Holsby Brunn upptäcktes år 1717 av kyrkväktaren Ehrenberg i Appelhester när han var ute på skogsarbete. Sockenprästen såg till att sända vattenprov till Collegium Medicum som intygade att vattnet var tjänligt som hälsokälla. Byalaget ordnade träbadkar och gryta för att värma vattnet. Värk, reumatism och annat otyg kunde ju botas med bad i hälsovatten, det visste man. Från år 1797 hade byalaget officiellt rätt att fritt dricka ur källan.

År 1834 köptes brunnen av patron Nils Sandstedt på Appelhester Herregård. Han uppförde badhus och anlade en vattenledning, som bestod av genomborrade stockar, varigenom vattnet med självtryck fördes från källan som låg ca 1 km öster om bebyggelsen (fig. 7-2).

Sandstedt kom emellertid på obestånd och tvingades sälja Holsby Brunn 1852. Efter diverse ombyggnader och nya anläggningar började en storhetstid för Brunnen, som blev en samlingsplats för fint folk i Östra härad. Glada fester och sorglös samvaro präglade livet på brunnen. Efter flera ägare och många om- och tillbyggnader bedrevs på 1960-talet hotellverksamhet året runt. Brunnens verksamhet lades ner 1965. År 1971 såldes anläggningen till Torchbearers International, vilka numera bedriver Fackelbärarnas bibelskola där.

Fig. 7-2 Brunnspaviljongen i Holsby brunn
(Foto S. Wennerhag 2015)

Lannaskede Hälsobrunn, västsydväst om Vetlanda

Enligt sägnen upptäcktes källan med järnvattnet år 1774 nära Lannaskede sockengräns mot Nävelsjö socken av en piga som vallade kor och då sökte få tag på några kor, som försvunnit i en

blandad björk- och talldunge. I en sandbacke påträffade hon en skogskälla och då hon var törstig drack hon av vattnet men blev nu ”ör” och illamående. Detta berättade hon för sitt husboendefolk, som genast förstod att källans vatten måste vara orsaken till yrseln. Husbonden använde sedan källvattnet för sina egna sjukdomar och han trodde denna källåder hade hälsobringande krafter. Ytterligare en källa upptäcktes inne på Nävelsjös marker. Vattnet i källorna undersöktes och bägge visade sig ha ett rikt järnhaltigt vatten med liknande styrka som den gamla källan i Porla. Senare analyser visade att vattnet också var radioaktivt. Källan i Lannaskede hade också gott vattenflöde: ca 120 liter per minut. Vattnet antogs komma från en högt belägen ”myrmalmsmosse” och filtrerades i sandåsen. Ägaren till Nävelsjö säteri uppförde 1779 ett tvåvåningshus för brunnsgäster och ett ”lasarett” för fattiga patienter. Efterhand tillkom en badinrättning och en societetssal. En vacker brunnsspark anlades på sandåsen högt över Emåns dalgång, varifrån man tog upp gytta till gyttebad i ett tiotal varianter. Det var dock det järnhaltiga vattnets läkande kraft vid ögonsjukdomar, som gjorde Lannaskede berömt. Brunnen var öppen under sommarmånaderna och besöktes i slutet av 1800-talet årligen av 600 – 800 personer. I början av 1900-talet fanns det många skådespelare och musiker bland gästerna (fig. 7-3 - 7-4). Den mest kända var Kristina Nilsson, som framträdde på Kristinadagen den 24 juli 1906. Efter flera ägarbyten och konkurshot lades brunnen ner 1942. Av brunnsinrättningen finns nu endast själva järnkällan kvar och den vårdas av Hembygdsföreningen.

*En visa vill jag sjunga om Lannaskede brunn
och denna vill jag närmare beskriva
om hur man kommer dit
och botas bit för bit,
om blott till brunnsens läkare
man sätter all sin lit.*

*När till station man kommer,
man möts med en Wurst...*

Fig. 7-3 Noter samt avsnitt ur texten till Lannaskedevisan

Fig. 7-4 Brunnslivet i Lannaskede i början av 1900-talet (enligt informationstavla)

Tranås kuranstalt

Tranås Vattenkuranstalt startade 1899. Genom åren har namnen varit t ex Kneippbaden, Kuran, Kneippen eller bara Badhotellet. Man grundade sig på "Vattenkurmetoden" och vattnets läkande effekt. Inte i första hand för att dricka vattnet utan som bad (fig. 7-5).

Man inledde samarbete med Kungl. Pensionsstyrelsen efter det att lagen om allmän pension införts i januari 1914. Nu behövde man rehabilitering och vård av reumatiska och nervösa sjukdomar. Badhotellet har haft besök av många kända personer, Fritiof Nilsson Piraten, Viktor Sjöström, Carl Eld, Lennart Hyland för att nämna några. Arthur Lundqvist och Maria Wine kom regelbundet och ordnade litterära aftnar. Badhotellet är i dag i privat ägo som konferens- och spahotell.

Fig. 7-5 Vattenkuranstalten i Tranås (Vykort från tidigt 1900-tal)

Villstads Brunns- och Badanstalt, söder om Gislaved

Anläggningen ligger mellan Gislaved och Smålandsstenar, cirka 1,5 kilometer nordost om Villstads kyrka. Källorna ligger drygt 50

meter söder om Nissan vid Dambo, i en dalgång utbildad av en liten bäck med brunfärgat vatten. Huvudkällan är stensatt och överbyggd (fig. 7-6). Från en brunnsring i betong leder en ränna vattnet ut från källan ner mot bäcken. Flödet är litet med kraftiga järnutfällningar.

Fig. 7-6 Huvudkällan vid Villstads brunn är stensatt och överbyggd med ett brunns hus 3,5x3 m. (Foto H. Kinnerberg 2014)

Källan med sitt hälsobringande vatten omtalas redan 1734 av ingen mindre än Carl von Linné, då han räknar upp 15 av honom kända så kallade surbrunnar. År 1852 startades en kuranstalt här. En brunnsalong med mera byggdes i anslutning till brunnen. Vattnet analyserades 1864 och befanns lämpligt att dricka mot allehanda sjukdomar, såsom exempelvis "Gickt och reumatism, Stumhet i leder, Magsyra, Slemsjukdomar, Hemorhoyder, Fistlar, Bensår, Senekramp, Bleksot, Hvita, Flussen, Ros, Förkölning, Utslag, Magsjukdomar, Höfthälta, Stenpasjon." Man hade också, förutom brunnsdrickning, även gyttebad, saltbad, myrbad, järnbad, och svavelbad. Därtill sägs att "för dem som kunna simma finns tillgång i förbiflytande Nissan, hvilken är välgörande för bad".

Under 1800-talet kom kurgästerna huvudsakligen från allmogen i de omkringliggande häraderna. Efter en kraftig upprustning i början av 1900-talet blev det i stället städernas medelklass som kom i majoritet som gäster. År 1918 var ett rekordår med fler än 100 gäster. Verksamheten lades ner år 1933. Under några år därefter uthyrdes brunnsalongen till Svenska Turistföreningen som vandrarhem. Av den gamla brunns- och badanstalten finns numera bara ett litet brunns hus kvar.

Örserums Badanstalt och Hälsobrunn, öster om Gränna

Hälsokällorna ligger vid Hotell Örensbaden i Örserum vid sjön Örens norra strand cirka 7 kilometer öster om Gränna. År 1840 påbörjades en sänkning av sjön Ören. Genom sänkningen torrlades det område som i dag kallas Brunns-parken. Kort därefter upptäckte man 2 källor med hälsobringande vatten. Den ena källan var en Karlsbaderkälla och den andra en järnhaltig källa. Det dröjde inte länge förrän bygdens folk började hämta av källornas vatten och drack detta för att bekämpa olika sjukdomar. Ryktet spred sig och det kom folk från vida omkring för att dricka brunn. Man uppförde ett badhus samt salong över källorna. Där serverades fyra olika sorters bad, gytjebad, tallbarrsbad, sandbad och vanliga varma bad.

Under 1860- och 1870-talet var besöks-frekvensen som störst, men vid slutet av 1800-talet gick besökarantalet ner kraftigt. År 1904 besöktes brunnarna av endast 16 gäster.

Vid årsskiftet 1905-1906 övertog gården med dess bad och källor av grosshandlare Wirén från Vireda. Han lät bygga hotell och restaurang. Han satsade på allehanda förströelse, såsom föredragskvällar, musikstunder och dans för hotellets gäster. Nu blev det mer liv och rörelse på badanstalten. Nya parkområden, vägar och viloplatsar anordnades.

Tron på brunnsvattnets undergörande verkan avtog så småningom. De sista som regelbundet drack brunn var grevinnorna Hamilton och Kronhjelm. De höll på med detta fram till år 1950. Järnkällan är nu iordningställd i det gamla brunnshuset eftersom intresset av en svunnen tid växer (fig. 7-7). Även Karlsbaderkällan är nu iordningställd. Vid besök på Hotell Örensbaden kan man provsmaka vattnet och känna historiens vingslag.

Fig. 7-7. Brunnshuset i parken nedanför hotellbyggnaden i Örserum. (Foto Hotell Örensbaden)

Kronobergs län

Evedals brunn, nordost om Växjö

Följande historia berättas om upptäckten av Smålands äldsta mineralkälla, ursprungligen uppkallad efter torpet Fällorna men senare omdöpt till Evedal. ”En torpare under Krono-berg hade en häst, som blef mycket sjuk och mest blind. Som torparen ej mera kunde begagna densamma, öferlämnades den åt sitt öde, och fick gå hvart han ville. Efter någon tid återkom hästen, till torparens stora förundran, alldeles frisk och med fullkomlig syn. Genom efter-forskningar blef utrönt att han beständigt druckit af en källa vid torpet Fällorna”. Provinsialläkaren i Växjö undersökte vattnet i källan 1705, men brunnsverksamheten kom inte igång på allvar förrän 15 år senare. Under 1700-talets andra hälft var brunnsanläggningen uppbyggd med ståndsmässiga byggnader, prydliga alléer och sandtäckta gångar. Då upptogs också en ny, rikt givande källa med mycket järnhaltigt vatten, som luktade starkt av ”svavelbunden vätgas”. Under första hälften av 1800-talet tillkom sedan ett stort antal byggnader och inrättningar. Brunnens storhetstid omfattade tidsavsnittet 1890-1920-talet. Förbättrade kommunikationer, järnvägens tillkomst 1895, ny restaurangbyggnad och badplatsanläggning gjorde att Evedal i vacker miljö vid Helgasjön blev en välbesökt brunn- och badort. På sommarsöndagarna gick flera extratåg från Växjö till Evedal och på Helgasjön transporterade ångbåtarna Thor och Tärnan gäster till brunnen. Här tillkom också ”källornas

Fig. 7-8 Brunnen i Evedal, ritad av arkitekten Paul Boberg (Foto L. Kylefors 2015)

källa”. Texten skrevs av Alfred Hedenstierna, författare och journalist vid Smålandsposten och musiken av Wilhelm Åström, musikdirektör vid Kronobergs regemente i Växjö. 1896 donerades hela anläggningen till Växjö stad. Efter 1920 minskade intresset för själva brunnen och verksamheten lades därefter ned. I dag finns endast ett fåtal byggnader kvar (fig. 7-8).

Ryds brunn, västsydväst om Tingsryd

Ryds brunn och badanstalt utvecklades till en av landets mest välbesökta kurorter. Hur kunde det bli möjligt i en liten landsortsbygd som Almundsryd med några hundra invånare utspridda i ett mindre samhälle och några småbyar? Förklaringen står nog att finna i framsynthet, vilja, hårt arbete och goda kommunikationer. Då var det järnväg som gällde i första hand, men det fordrades också något riktigt eftertraktat resmål att resa till för en kur. Naturen med sjön och hög barrskog passade tidsandan för rekreation och återhämtning. Det fanns emellertid många platser i Sverige med den naturtypen. En källa med järnhaltigt vatten var en nödvändighet för att anlägga en brunn. En sådan källa fanns lägligt till hands i Ryd. En ung läkare som blivit intresserad av kurbehandlingar och praktiserat på kuranstalt satte igång att leta efter någon lämplig plats för eventuell nyetablering. Han fann både stranden, skogen och det järnhaltiga vattnet i just Almundsryd. Året var 1892.

Flera nya kurorter blev kortlivade, medan Ryds brunn drog till sig fler och fler gäster och nådde upp till över tusen badgäster per säsong 1911. Kulmen nåddes 1916 med 1450 gäster. I början av 1920-talet fick man ekonomiska problem och på 1930-talet sjönk antalet kurorts-besökare drastiskt. De flesta kuranstalter upphörde med sin verksamhet vid tiden för andra världskriget. Så också Ryds brunn.

Grennaforsa brunn, norr om Alvesta

Grennaforsa var en av de tre brunnsanstalter, som vid perioden runt sekelskiftet 1800–1900 existerade i Kronobergs län. Antalet besökare 1900 och 1905 var 155 respektive 206 och i och med detta var verksamheten knappt hälften så omfattande som verksamheten vid brunnen i Ryd. De första uppgifterna om brunnsdrickning finns från mitten av 1700-talet och dess glansperiod inföll under tiden 1877-1920. Den mest kända källan är ”Officerskällan” med järnhaltigt vatten (fig. 7-9). Den har sannolikt, enligt anteckningar fått namnet p.g.a. belägen-

heten vid Kronobergs regementes övningsmark, Kronobergshed. Möjligen kan det också ha bidragit, att officersfamiljerna tog sina döttrar till anläggningen för att ”få dem bortgifta” (enligt uppgift av siste översten vid regementet). Den andra källan annonserades som landets enda ”skroffelkälla”, vars vatten kunde bota ”skrofler”, en tuberkulös inflammation av halsens lymfkörtlar. Detta vatten tappades också på flaska och såldes.

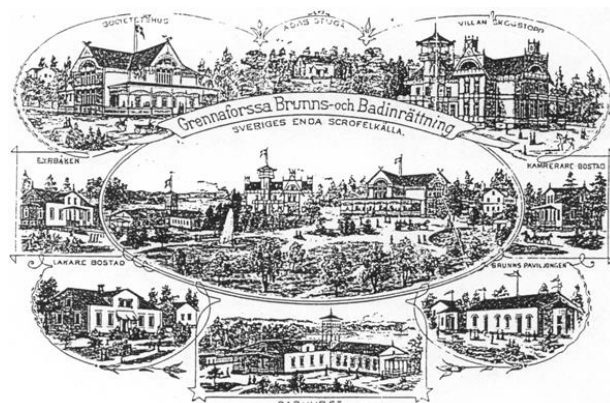

Fig. 7-9 Officerskällan vid Grännaforsa (Foto R. Bengtsson 2015) samt reklamen för Grennaforsa med dess skroffelkälla

Kalmar län

Ekenäs brunn, sydsydväst om Kalmar

Ekenäs brunn anlades 1870 av lantbrukaren Alfred Hansson, som byggde brunnsalong, hotell, källpaviljong, schweizeri samt varm- och kallbadhus. På hotellet fanns 30 rum i tre våningsplan. Varmbadhuset nere vid sundet hade fyra badrum med stora, målade träbadkar. Badvattnet pumpades upp direkt från sundet till uppvärmningspannan och vidare till badkaren, där tre baderskor gav gyttje- och tallbarrsbad samt elbehandling. Provinsialläkaren i Söderåkra doktor Schram, senare doktor Tengvall och de sista åren doktor Gille från Kalmar tog emot två gånger i veckan. Kuren inleddes dock alltid med att man började dricka vatten från källan varje

morgon kl. 06. Under dagen promenerade man och gjorde utflykter i vagn och med båt, varvid man fick höra fiolmusik från en långsamt glidande snipa (fig. 7-10). På kvällarna dansade man polka eller spelade kort. De lokala revyerna blev ett mycket uppskattat underhållningsinslag.

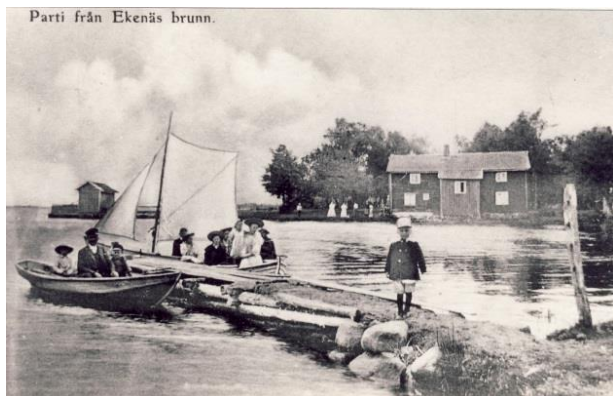

Fig. 7-10 Bild från Ekenäs källa. Varmbadhuset t.h. Kallbadhuset t.v. (Efter L. Larsson 2014)

Varje sommar under 1870 – 80-talen skrevs ca 500 gäster in. De kom främst från Kalmar, som det fanns båtförbindelse med, samt från Karlskrona. Så småningom blev det också tågförbindelse genom den smalspåriga järnvägen Kalmar – Karlskrona. De gäster, som inte fick plats på hotellet, bodde i kringliggande gårdar eller i Ekenäs hamnsamhälle. Brunnsgästernas antal började minska, när Nybro brunn och Borgholms brunn kom i ropet och på 1930-talet fick Ekenäs mer karaktär av en ”sommarkoloni”. Hotellet byggdes om till rymliga bostäder för familjer med barn, varav en del återkom varje sommar – vissa upp till 30 år i följd. Nu utgör Ekenäs en populär semesterort med många sommarstugor, men den gamla källpaviljongen finns kvar och är väl skyltad.

Hagets hälsokälla, sydväst om Byxelkrok

Hagets hälsokälla är den första mineralkälla, som upptäcktes på Öland 1763 i Enerum. Prosten Fagerroth lät analysera vattnet, som visade sig vara starkt järnhaltigt. Han invigde källan för allmänt bruk den 15 juni 1766. Prostens berättelse om hälsobrunnen finns nedtecknad i Böda församlingsbok från 1766. Den hälsobringande brunnen på den öde och för vindarna öppna landborgen blev under några decennier vallfartsmål för många lama, värkbrutna och på annat sätt sjuka människor. På 1820 – 30-talen, då flera mineralhaltiga källor upptäcktes på Öland förlorade Hagets källa sin betydelse. Källbrunnen finns dock kvar och vattnet kan fortfarande avnjutas.

Kristvalla Hälsobrunn, nordost om Nybro

Brunnen ligger på den tallskogsbevuxna Ljungbyåsen, vilket bl.a. gett förutsättningar för uppkomsten av källor och möjligheten att anlägga brunnar med god vattentillgång. Brunnen anges vara ”upptagen 1754 af Prov. Medici, Assessor Wahlbom i Kalmar”. Den ”ägdes” vid storskiftet 1810 av bymännen i Rösbo. Källan är också omnämnd i ett lexikon från 1818, som en väl känd och frekventerad mineralkälla och hälsobrunn. På 1850-talet såldes källan med omgivande mark till drängen Lorentz Petersson från Ramnaryd i Förlösa och från den tiden blomstrade brunnen. En vacker allé ledde ner till den lilla källpaviljongen vid foten av åsen. Vidare fanns badhus, bostäder, societetshus med restaurang och ”andra anläggningar för gästernas trevnad” i en vacker park med bersåer, gräsmattor och en ”kärlekskulle”. Byggnader och miljö samt gäster är väl dokumenterade, dels genom en serie oljemålningar av Axel Roth ca 1880 (fig. 7-11), dels genom originaldokument, bl.a. en ”brunnsbalk” från 1864, patientjournaler och vattenanalysprotokoll arkiverade av nuvarande ägaren Monica Björklund. Vattnet analyserades 1871 av dr Hamberg i Stockholm, som skriver att det tillhör de s.k. ”jernsurbrunnarnas” klass och dess verksammaste beståndsdel ”den kolsyrade jernoxidulen” är i nästan lika mängd, som i flera av de mycket använda svenska hälsobrunnarna.

Fig. 7-11 Äldre oljemålning av Axel Roth

Behandlingen bestod dels i brunnsdrickning varje morgon, när källan östs, dels i bad av olika slag såsom ”stålbad” i det vatten, som östs ur källan, gyttjebad (med gyttja från Ronneby) och tallbarrsbad från ångbehandlat ”tallstrunt”, som gummor och barn plockat i omgivningen. Även ångbad gavs i särskilda skåp liksom ”krinolinerdusch”, d.v.s. dusch från alla håll. Vattnet till bad pumpades i rörledning från en brunn i parkens södra del. Läkare från Kalmar och senare från Nybro

besökte brunnen vissa dagar och gav medicinsk hjälp till gästerna. För gästernas motion fanns olika promenadstigar och för deras förströelse såväl krocket- som kägelbana. I ”salongen” bjöds på underhållning och dans. Första söndagen efter Midsommar var det folkfest, det s.k. ”Brunnstinget”.

Fig. 7-12 Brunnspaviljongen vid Kristvallabrunn med ägaren Monica Björklund (Foto L. Kylefors 2014)

De flesta gästerna hyrde in sig i gårdarna runt omkring, då societetshuset endast hade ett fåtal rum. Gästerna kom främst från Kalmar, varibland många kända kalmariter, samt från Nybro. 1861 var antalet gäster 120 per år och senare som högst ca 300, men antalet började gå ner, när järnvägen Emmaboda – Nybro – Kalmar anlades (invigd 1874) och Nybro brunn byggdes. På 1880-talet var antalet gäster ca 150 per år. 1898 eldhärjades större delen av brunnen och blev inte återuppbyggd. 1930 köpte kommunen området och byggde ett ålderdomshem, som nu är hembygdsgård. Den lilla källpaviljongen har återuppförts (1959) och där kan man fortfarande få smaka järnvattnet (fig. 7-12).

Källviks brunn och badort, sydost om Loftahammar

Redan på 1700-talet vallfärdade folk till Källvik för att dricka av det helbräddagörande vattnet, som porlade fram ur en källa vid Källviks strand. Vattnet var järnhaltigt.

1872 köpte en man vid namn Anders Petter Andersson Adeglo Gård, där källan låg. Kemiska analyser visade att källan var en järnsurbrunn av det vanligaste förekommande slaget och ganska svag. Styrkan var mellan Medewis och Sättras. Han lät bygga en stor brunnsalong och ett badhus med fyra badkabinetter. Han annonserade sedan och lovade att bl.a. en kur på Källvik hjälpte mot reumatism, gikt, bleksot, blodbrist, magkatarr och allmän svaghet. En av brunnsläkarna, Dr Norstedt, hade som specialitet ”fruntimmerssjukdomar”, som behandlades ”mot särskild avgift” enligt annons. Under Norstedts tid förekom mest varma och kalla havsbad, gyttjebad och tallbarrsbad. Dessutom kunde man få elektricitet ”av därtill behöriga personer”. Vattendrickandet var föga komplicerat. Man drack på traditionellt sätt det av läkaren ordinerade antalet glas av källans hälsovatten. En del föredrog dock buteljerat mineralvatten, och andra drack brunnsvattnet utspätt med mjölk. Brunnsdrickningen, som förekom allmänt de första åren, blev så småningom mindre vanlig. 1890 drack ungefär hälften av badgästerna vattnet, 1905 endast en tredjedel. Ett förnyat - men kortvarigt intresse - kom hälsovattnet till del efter 1912, då analys av en ny källa visade att dess vatten var radiumhaltigt och därför ansågs särskilt hälsobringande. Storhetstiden som medicinsk kuranstalt inföll mellan 1900 och 1920 med mellan 200-400 gäster per säsong. Efter kriget ändrade brunnslivet karaktär. 1918 skrev en uppgiven brunnsläkare att ”... de flesta badgästerna har tydligen sökt sig till Källvik i hopp om en trevlig sommarvistelse och framförallt en myckenhet av mat...”

1939 blev något av brunnsrörelsens sista år. Året därpå spärrades området av (av militära skäl). Mot slutet av kriget inrättades en förläggning med flyktingar från Baltikum. Som följd av överbelastat elsystem brann hotellet ned till grunden i mars 1945. Av de 200 estländska flyktingar som bodde i området hade några hotellbyggnaden som bostad. I dag kan man besöka den lilla paviljongen över källan nära stranden. Där finns ett välordnat litet museum med bl.a. Povel Ramels verksamhet i Källvik väl dokumenterad (fig. 7-13).

Fig. 7-13 Interiör av museet över källan i Källvik (Foto U. Knutsson 2009)

Povel tillbringade flera somrar i Källvik tillsammans med sina fosterföräldrar (hans farbror och faster), som tog hand om honom när hans föräldrar omkom i en bilolycka. I Societetshuset framförde han, som 17-åring, sin allra första revy, "Sommarfräknar", med premiär den 15 juli 1939. Samma år gjorde han succé med Källviksrevyn "Sorglösa brunn". Visan Sorglösa Brunn fanns också med i Povels revy "Tillstymmelser" 1956-1957.

Flera författare och konstnärer fanns också bland brunnsgästerna. Gottfrid Kallstenius, född 1861, död 1943, var en svensk konstnär. Enligt Källviks Brunns Galleri (2011) undervisade Kallstenius vid Konstakademien, och blev senare professor där. Gottfrid hade ordinerats en kur mot reumatisk feber i Källviks brunn redan 1883, så valet för sommarbostad föll på denna ort. Somrarna vid Månbacken i Källvik var centrala för hans konst. Han målade många av sina fantastiska verk från Månberget. I ett motiv från Månberget anar man Loftahammar, just där solen går ner. Konstnärens sommarvilla ligger inne i skuggan i det högra partiet och Kallsteniusbryggan anas centralt i tavlan. Detta motiv påminner om den fondvägg som Gottfrid Kallstenius målat i Dramatens foajé i Stockholm.

Gottfrid Kallstenius var gift med konstnären Gerda Roosval-Kallstenius. Gerda var från Kalmar och de två var studiekamrater på Konstakademien i Stockholm. De gifte sig 1891.

Nybro Brunn och Badanstalt

Grundandet av hälsobrunnen motiverades främst av "den stora förmån, Nybro köping åtnjuter, att jämte ett torrt och sunt läge på en högt liggande grusslätt med friskt doftande barrluft från omgivande furuskogar, inom sitt område äga rik tillgång på klart, gott och kallt källvatten", som dessutom var järnhaltigt och radioaktivt. Det fanns tre källor inom området, varav två kom att användas. Källa nr 2 hade riklig mängd av "ett utomordentligt starkt och verksamt jernvatten", som t.o.m. var starkare än Porla gamla källas (fig. 7-14). På 1870-talet gjordes vissa undersökningar och upprättades förslag till nödvändiga byggnader, utrustning m.m., men först 1881 beslöts att en kuranstalt skulle byggas och i juni 1883 började verksamheten, då bl.a. ett varmbadhus invigdes. Brunnskuren innebar, dels visst antal glas av Nybros eget vatten, men då detta saknade vissa salter också ett antal glas av artificiella mineralvatten, dels många typer av bad, allt enligt brunnsläkarens ordination. Elektroterapi, solljusbehandling och elektrisk värmebehandling gavs också. Antalet badgäster var lågt under den första 10-årsperioden, men steg sedan och nådde rekordsiffran 900 personer år 1919. Efter 1925 sjönk siffrorna stadigt och var låga under krigsåren. 1949 fattade Stadsfullmäktige beslut om att verksamheten skulle upphöra från och med 1950. Byggnaderna användes därefter till andra ändamål. Nu finns endast vattenkiosken och badhuset kvar.

Fig. 7-14 Provdrickning vid källa nummer 2 i Nybro (från L. Theander 1997).

Södra Vi Hälsobrunn, nordnordväst om Vimmerby

År 1759 fann prosten Arendt Grape en hälsokälla på Södra Vi bys ägor. Källan ligger vid gränsen mellan morängrus och

rullstensgrus i södra delen av byn. Brunnshuset i Södra Vi öppnade 1764 och lockade folk från när och fjärran. Förutom det ursprungliga brunnshuset, som finns kvar än i dag, byggdes även badhus, matsalar och en brunnsjaviljong med gymnastiksal. Brunnen drevs som ett företag tillsammans av tio bönder på orten. Hälsobrunnen höll öppet sex veckor under sommarsäsongen.

Klockan 06.00 varje morgon gick en trumslagare genom hela Södra Vi för att väcka alla besökare. Det var då dags för dagens första vattenförtäring. Fortfarande på fastande mage var det klockan 08.00 dags för morgonbön. Efter det serverades frukost i brunnsrestaurangen och sedan var det dags för speciellt utvalda behandlingar som t.ex. gyttjebad, tvålmassagebad, svavelbad och elektriska ljusbäd. Verksamheten upphörde 1951 efter 187 år. Idag drivs brunnsparken och källhuset (fig.7-15) av hembygdsföreningen och i området finns också andra kulturhistoriskt intressanta byggnader och ett lantbruksmuseum. En av byggnaderna är en kopia av ett brunnshus från centrala Vimmerby.

Fig. 7-15 Källhuset i Södra Vi (Foto G. Knutsson 2011)

Referenser

Huvudreferens är rapporten ”Hälsokällor i Småland”, som är en redovisning från en studiecirkel i regi av Smålands Gille i Stockholm, i vilken författaren deltog 2011.

Information har också erhållits dels från Källakademins exkursionsguider i Småland 2009 och 2011, dels från litteratur om hälsobrunnarna, främst följande:

Hellgren, J. 1977: Lannaskede Hälsobrunns historia. AB Björns Bokhandel, Vetlanda.

Holmér, G. 1980: Nybro Brunn och Badanstalt. Östra Smålands Civiltryckeri, Kalmar.

Kindblom, L. 2011: Historien om Ryds brunn. Förlag: Leif Kindblom, Malmköping.

Theander, L. 1997: Bilder från gamla Nybro . Ölandstryckarna AB, Borgholm.

Historik om Villstads Brunn sammanställd av Astrid och Gösta Kappelmark.

Informationstavlor vid Villstads Brunn uppsatta av Västbo härads fornminnesförening.

Örserum en liten hembygdskrift 1979, 1983 och 1987.

Hotell Örensbadens hemsida.

Lokala hälsobrunnar och hälsokällor

Författare: Lars Larsson

Vid sidan av kurorter och regionala hälsobrunnar fanns ute i bygderna här och var lokala hälsobrunnar och hälsokällor som i huvudsak hade sin kundkrets i den omgivande bygden. Besökarna kom på morgonen från byarna runtomkring, gående eller åkande med häst och vagn. De fick sin vattenkur under dagen, de drack såväl som badade, umgicks med andra gäster och hade trevligt. På många ställen fanns inte ens något hus för gästerna, utan man satt i en skyddande berså. Mat hade besökarna med sig och på kvällarna färdades var och en hem till sitt – eller privat inkvartering – för att återkomma nästa dag. En i allt i allo enkel service, som ändå vid vissa källor kom att utveckla sig till betydande grad.

Till denna kategori får också medtagas källor, som förvisso hade en avancerad drift, men som av olika anledningar inte kom att göra så stora avtryck i historien.

Jag skall här redogöra för ett antal källor ur denna kategori i Kalmar län:

Kölby hälsobrunn

En och en halv mil söderut från Kalmar ligger invid gamla riksvägen strax innan Ljungbyholms samhälle den stora egendomen Kölby. Här har bedrivits brunnsverksamhet sedan 1700-talet. Källan här finns upptagen i Abr. Abrahamsson Hülpers "Förteckning över i nuvarande tid uptagne och mest besökte brunnar" 1770. Den anges där "angiven av assessor Wahlbom". Johan Gustaf Wahlbom var en av Carl von Linnés mest avhållna lärjungar som efter läkar- och naturvetarstudier 1753 blev den förste provinsialläkaren i Kalmar med hela länet som arbetsfält. Kölby ägdes vid denna tid av industrimannen Baltzar Georg Hoppenstedt, senare hans arvingar. Hans dotter, den stenrika Emerentia B.M. Bäckerström, g.m. kyrkoherden Anders Bäckerström i Ljungby, bodde här. Hennes brorsdotter Catharina Hoppenstedt, g.m. lagman J. Flygare ägde Kölby 1818-1842, därefter ovan nämnde J.G. Wahlboms sonson löjtnanten Bero Wahlbom, senare hans dotter Ellen, till 1888.

Under ovan nämnda ägares tid drevs hälsobrunn på Kölby. Läget nära Kalmar var idealiskt. Ett stort brunshotell byggdes som

flygel till gårdens huvudbyggnad och i trädgården fanns enl. berättelser "50 bersåer". Avståndet till källan med det hälsobringande vattnet nere i ången vid Ljungbyån var inemot en km. Det gav en stärkande promenad, alternativet var att åka med den hästdragna charabangen, en sällskapsvagn med långsgående säten.

Fig. 7-16 Kuren över Kölby källa står ännu på Källängen invid Ljungbyån (Foto L. Larsson 2013)

Om verksamheten vid Kölby brunn är inget eller lite känt. Alla handlingar rörande den blev lågornas rov då huvudbyggnaden på gården brann ner i mars 1941. Den återuppbyggdes aldrig, det präktiga brunshotellet ombyggdes istället och är sedan dess bostad för gårdens ägare.

Men nere i Källängen vid ån står ännu kuren över källan med det läkande vattnet (fig. 7-16). Vattenprover visar att det ännu har utmärkt kvalitet. En kvarnsten är enl. uppgift lagd över källbrunnen så ingen skall falla i.

Ekaryds brunn

I Ekaryd mellan Söderåkra och Torsås låg Ekaryds brunn. Det var en hälsobrunn som liksom Ekenäs tillkommit på provinsialläkare Alfred Schram i Söderåkras tillskyndan (fig. 7-17). Redan 1865 var vid brunnen under säsongen inskrivna 200 gäster. Vid Ekaryds brunn fanns inte några byggnader utan gästerna uppehöll sig till stor del i en skyddande berså. De kom om morgnarna gående eller åkande med häst och vagn från byarna runt omkring, fick sin dagliga vattenkur vid brunnen, umgicks och hade trevligt med bygdens folk. De som önskade kunde också bli badade. Tre baderskor svarade för tvagningsarbetet.

Det var alltså i huvudsak dagsgäster från närbelägna byar som kom till Ekaryds brunn, övriga fick skaffa sig husrum själva i grannskapet. Brunnsavgiften var så låg som 50 öre per säsong, läkararvode tillkom. Mat fick de ha med sig.

Ekaryds brunn levde i stark konkurrens med den närbelägna Ekenäs hälsobrunn. Med sina mera primitiva förhållanden kom den ofta att dra det kortaste strået. Inte förrän i brunnsepokens slutskede byggdes ett hus invid Torsåsvägen för övernattningar. 1911 fanns mer än 100 gäster här. Ännu 1918 drevs brunnsverksamheten.

Brunnen i Ekaryd sägs ha haft ett förträffligt järnhaltigt vatten. Badkaren av trä kom efter nedläggningen länge att användas i byn som vattenkar till betesdjur. Brunnen är idag starkt förstörd och utgör byns brandbrunn.

Fig. 7-17 Annonstext i tidningen Kalmar (numera Kalmar Läns Tidning) i maj år 1900.

Östra Hällasjö hälsobrunn

Algutsboda socken. En källbrunn med kraftig järnutfällning. Belägen sydväst om Boda glasbruk.

En historia säger, att en värkbruten jägare som upprepade gånger druckit vid källan, efterhand kände sig bättre. Ryktet om detta spred sig. Under slutet av 1800-talet samlades här om somrarna folk från den omgivande bygden för att dricka brunn och ägna sig åt glatt sällskapsliv. På 1890-talet kunde här vara 30-40 personer samtidigt.

Här fanns två källor, en som man drack ur och en som användes till bad. Ett brunnshus kom att uppföras här. På brunnsgården kunde hållas predikningar och om kvällarna samlades ungdomarna till dans.

Karl Gottfrid Johansson, f. 1853, var den siste som sålde hälsovatten. Det kostade 1:50 pr sommar.

Verksamheten här upphörde 1921. Det som idag återstår av anläggningen är betongkransen kring själva källan.

Huvudhultaö hälsobrunn

I Algutsboda socken finns Huvudhultaö 1 km söder om Eriksmåla.

I Huvudhultaö har sedan långa tider tillbaka funnits en källa vars vatten ansågs ha hälsobringande verkan. Vattnet därifrån har använts såväl till att dricka som till att bada i.

Men enligt folktron skulle vattnet för att få bästa läkande effekt hämtas härifrån då ingen såg det. Under mörka nätter har därför mycket vatten burits ifrån denna källa.

Här fanns på sin tid fast brunnsverksamhet. Ett hus fanns uppfört här för dem som ville dricka brunn och bada.

Norratorps hälsobrunn

Algutsboda sn. Längst norrut i socknen vid Yggesrydssjöns sydöstra strand låg Norratorps hälsobrunn. Verksamheten här synes ha pågått främst vid 1800-talets mitt. En präktig stenbrygga finns vid sjöstranden. Rester av brunnen syns ännu.

Prämboda källa

Långasjö sn. Belägen strax väster om vägen mellan Strängsmåla och Pellamåla. Källans kanter är murade med sten. Använd som hälsokälla ännu vid förra sekelskiftet. En känd brukare var kyrkoherde Elgqvist som både drack här och vid sina tjänsteresor här förbi alltid tog med sig hem en kruka vatten härifrån. Elgqvist var kyrkoherde i Långasjö 1895-1913.

Vad som sagts om Prämboda källa gäller även den 240 m söder därom belägna Pellamåla källa.

Kyrkeby surbrunn

Vissefjärda socken. Surbrunnen låg i Norra Kyrkeby, en bit ifrån sjön Törns östra strand och alldeles invid gamla vägen norrut genom socknen. Här stannade enl. traditionen kyrkfolket på väg hem från kyrkan och drack en mugg vatten. Mot slutet av verksamheten

kostade detta 5 öre. Järnhaltigt vatten. Källan är numera utdikad.

Andra kända lokala hälsobrunnar och hälsokällor i Kalmar län

Kalmar kommun

Åby sn, Tokebo brunn.

Belägen invid gamla landsvägen mellan Läckeby och Bäckebo. Brunnsverksamheten här upphörde vid 1800-talets slut.

Nybro kommun

Bäckebo sn. Balebo hälsobrunn.

Strax NO Bäckebo samhälle. Vattnet här ansågs bra för ögonbad.

Mönsterås kommun

Ålems sn. Hälsokälla i S. Bäckebo intill uppskjutande bergvägg. Fram till 1910 hämtades vatten härifrån till kurorter, bl.a. kurorten i Pataholm.

Fliseryds sn. Hälsokällan i Långhult.

Oskarshamns kommun

Döderhults sn. Norrby brunn. Hälsobrunn sedan 1744. Överbyggnaden från 1822 flyttades 1908 till Folkets Park i Oskarshamn.

Kristdala sn. Hälsobrunn strax SV Kristdala samhälle. Här dracks brunn förr. Järnhaltigt vatten.

Högsby kommun

Högsby sn. Hälsobrunn i Slåthult som springer upp ur en spricka i kanten av ett berg. I äldre tider dracks det brunn här. Vattnet smakar rost.

Hultsfreds kommun

Målilla sn. Hälsokälla i Ekenäs öster om Hagelsrum. Kallas Honungskällan p.g.a. vattnets söttaktiga smak.

Vinhagskällan vid Målilla apotek.

Vena sn. Hälle surbrunn. Ligger omedelbart norr om vägen Vena-Kristdala i höjd med sjön Vers sydöstra spets.

Vena surbrunnskälla. Finns strax väster om Vena samhälle. Nyttjades under 1800-talet.

Vimmerby kommun

Locknevi sn. 2 km S om Locknevi fanns en tidig hälsobrunn, numera borta. Den säges ha haft järnhaltigt vatten.

Rumskulla sn. Hälsobrunn 3,5 km väster om Venzelholm. Användes förr flitigt vid midsommartiden. Uttalande: "Dit geck di, grönsvêa o snararpsboarna, messommarafon o drack hälsan".

Längst norr ut i socknen norr om Norrhult och nästan invid länsgränsen finns en källa nedanför en lodrät klippa som har starkt järnhaltigt vatten. I bergväggen finns inugget följande inskription: "ANO 1762 HOC ACUA SALUteria Pro Bat Acum FYUCTUA De Mag. P. Dahlbeck".

Västerviks kommun

Törnsfalls sn, Malmkällan. Finns 2,5 km norr om Törnsfalls kyrka. Ortsbefolkningen sägs förr ha druckit ur denna källa, speciellt på midsommarafton. Vattnet ansågs hälsobringande, dels för sin järnhalt, dels för att avrinningen var åt norr. Konfirmanderna samlades förr vid Malmkällan dagen innan de skulle läsa fram i Törnsfalls kyrka. Besöket vid källan var såväl avslutningsfest som ceremoni. Vatten dracks då ur källan.

Öland

Böda sn. Hälsobrunn fanns i Haget på 1700-talet. Långlöts sn. Carl von Linné angav att hälsokälla fanns på kyrkogården. 1700-tal.

Gräsgårds sn. En hälsobrunn har funnits strax söder om vägen mot Degerhamn 3 km norr om Gräsgårds kyrka. Brunnen är numera borta, men en husgrund finns 20 m från platsen där den låg. Här dracks det enl. lokal tradition brunn förr i tiden.

Kapitel 8. Källmystik hos Vilhelm Moberg.

Författare: Stig Tornehed

Föreläsning hämtad ur ”Axplock från Dagar med Moberg”. Vilhelm Moberg-sällskapets småskrifter, nr 6. Redaktör Ingrid Nettervik. Växjö 2010.

I Vilhelm Mobergs barndomsvärld fanns Folktro. Han lyssnade, när de äldre berättade om en tid då det vimlade av olika väsen kring gård och tun. Det gällde inte minst i den många gånger farliga och okända omgivningen med djupa skogar, där den ensamme mannen, kolaren och tjärbrännaren, kunde möta skogssnuvan och bli förförd av henne. Där fanns de farliga vattnen i bäckar och sjöar med näck och sjörå. Nyfikenheten fick Moberg att uppsöka inte bara de mytomspunna platserna utan också socknens traditionsbärare, som förvaldade berättelserna från gamla tider. Hos Gunnar Olof Hyltén-Cavallius i *Värend och Wirdarne* skulle han möta den mystiska världen. Han kom att kalla boken för sin Värends Bibel. Det blev med tiden uppslag till bygdeberättelser och en del kom senare in i hans litterära produktion. Ett exempel är i *Din stund på jorden* berättelsen om de båda ungdomsvännerna som gav varandra ett heligt löfte. Den är nästan ordagrant återgiven från *Värend och Wirdarne*, som också torde ha gett uppslaget till *Mans kvinna*.

Utan vatten inget liv. När människorna sökte en boplats utgick de från var det fanns vatten. I början var det en källa, kanske senare förvandlad till en brunn. Att hämta och bära vatten till hushåll och djur tillhörde de dagliga sysslorna. I *Giv oss jorden!* Berättar Moberg om den första vattenledningen i Lidalycke. Bondhustrun Betty tar Knut Toring till köket och låter honom uppleva byns första vattenledning:

Med en långsam och högtidlig rörelse vred Betty på kranen, och klart och rent vatten rann fram. Hon drog till, och det droppade helt stilla, hon öppnade igen och det forsade dånande ned i tratten. Här var underverket

...

Och när Knut Toring stod där bredvid Betty och såg vattnet komma rinnande, så försjönk han i en syn, som obetvingligt bröt sig fram – i bilder uppstod det förgångna för honom.

Det var sannsagan om bondkvinnorna och vattenbämtningen. Han såg kvinnorna här på gårdarna i byn från flydda tider – såg dem komma gående från brunnen, släpande tunga vattenämbar. De kom mödosamt klivande i höga snödrivor, i bitande köld, med isklumparnas vitglittrande krans kring kjortelskonungarna. Han såg dem komma från brunnen eller källan med sina ämbar, halkande på isgatan, strävande och böjda mot blåsten, genomblöta av höstens regnskurar, flämtande och svetttdrypande i sommarens betta, famlande i vinterns mörker. Och ur bykvinnornas skara framträdde så en gestalt: Han såg sin mor komma med sina vattenspannar sådan han mindes henne från de första barnaåren, hon gick där i ur och skur, i alla väder.

I Mobergs litterära produktion kan man i övrigt följa vattentema alltifrån hembygdens källmystik och Bjurbäcken böljor till Ki-Chi-Saga i Minnesota med ett namn ”som lät som en trolldomsramsas, som ett ord ur en saga om urgamla, mossbelupna skogstroll”, skriver Moberg. Med den gamle emigranten Albert Carlson kommer vi till Laguna Beach vid Stilla Havet. Mellan de efemära och det eviga har han sitt hem. Havet skall en gång skölja honom bort från hans landfäste och i sitt djup förutna honom sömnen utan slut. Det slut som författaren själv valde. När Albert ligger vaken om nätterna hör han ljudet från ett annat vatten, ett vatten långt borta:

Det är en fjärran ström, som rinner i en smal, slingrande fåra genom skogar och ängar i ett annat land. Den har ett lägre och mildare sorl än havet. Den går inte fram med starka vågor. Det är ett litet vattendrag som med sin strömfåras ljusa och rena klang blandar sig med bruset från världens största hav.

Det är barndomens bäck, Bjurbäcken, som Moberg närmast självbiografiskt första gången beskriver i berättelsen ”Pojken och gäddan”, publicerad i *Nya Växjöbladet* den 10 juli 1925 och i *Din stund på jorden*. Kontrasten är det stora havet som han i sin ensamhet söker sig till:

Om kvällen ger jag mig ut på vandring längs havsstranden. (...) Oceanen ligger vindlös och stilla, och mörkret har tätat över vattnet; strand och hav är inkrupna under dess bölje. (...) Jag går längs stranden

av the Pacific Ocean, strax ovan den rand dit vågsvallet räcker. Jag är ensam på dynerna i kväll. Sanden sjunker under mina fotblad (...) Tätt efter mig kommer vattnet och fyller hålen efter min fot i stranden.

Jag har gått en kväll på stranden i Laguna Beach med bruset från Stilla havet i mina öron. I den stunden var jag nära Vilhelm Moberg. Jag har också sökt honom vid källorna och vid Bjurbäcken i Algutsboda och vid Ki-Chi-Saga i Minnesota och slutligen vid det vatten i Roslagen som befriade honom från levnadens och åldrandets kval.

I vattnet, i bäcken och källorna, i hans småländska hembygd fanns mystiken. I Algutsboda är det gott om källor. Vid en inventering för några år sedan registrerades över hundra. Med åtskilliga av dessa torde Moberg från barndomen vara väl förtrogen. Det är Grön källa med sitt friska vatten och som aldrig sinar (fig. 8-1). Det är Jannes källa och Ljusakällan och Soldatkällan i Bökevara. Oskar II:s källa i Eriksmåla, Noakakällan i Grimmagärde. Titta Finas källa i Kalvamo, Bola brunn i Rörshult, Dampakällan i Åby och Kohagskällan i Ubbemåla för att nämna några vid namn. I Moshult finns Sju källornas bol och själva Bolkällan som kunde flöda så rikt att det enda som kunde stoppa ådern var fjäderbolstrar. En källa kunde sia om ofärdstider genom att svämma över. I en sådan berättas att under en jakt blev Odens hundar törstiga. De kom till en källa och Oden uppmanade dess ande att hålla vatten. ”Då måste du ge mig något i stället” svarade källan, varpå Oden kastade en nyfälld vildgalt i vattnet med orden: ”När du ser en stor jakt komma, skall du göda över!” Det är därför en källa kan stiga över sina bräddar, när en stor jakt hotar, såsom krig, pest eller andra stora olyckor. I en uppteckning berättar Arvid Holmström i Tokesmåla, en av Mobergs sagesmän, om ”jordälven”:

Min mor talade om följande för mig, då jag var barn. Det var en söndagsmorgon rätt bittida, då hördes dån i jorden så underligt, och innan vi visste av det, började vattnet rinna över vid brunnen, och det tog till värre och värre. Till en början var det ingen, som förstod vad det var eller rättare vad de skulle göra. Då var det någon, som sa, att Bromanskan på Skrivarehall hade varit med en gång och dämt för jordälven med fjäderbolstrar, men innan första bolstren kastades i, var där en tyst läsning.

Fig. 8-1 Grön källa norr om Algutsboda kyrka är en av de mest kända källorna i Mobergs hemsöcken. Den har ett friskt och gott vatten. Den sinar aldrig och flödet rinner av mot norr och för bort det onda. (foto G. Knutsson 2014).

Från Tomeshult har Oskar Johansson återgett följande berättelse:

Så kom ett år med synnerligen svår torka, vattenkällorna torkade ur, och man satte igång med att fördjupa en källa – plötsligt träffade man på ”älven”! En strid och mäktig ström vällde fram. Alla blev rädda och hämtade i hast fjäderbolstrar för att täppa hålet till den hemska floden, och så lade man tunga aleklumpar på, se det är det enda som hjälper i en sådan farlig situation.

Hälsobringande källor var särskilt eftertraktade. Den förste i vårt land som pläderade för hälsokällor eller surbrunnar var på 1600-talet Urban Hjärne. Det medförde att så gott som varje ort med självaktning skulle ha en egen hälsobrunn. Så också i Algutsboda. Här hade man till och med två. Det var främst under slutet av 1800-talet som surbrunnen i Östra Hällasjö drog till sig värkbrutna eller på annat sätt sjuka människor. De kom under några sommarveckor och byrde in sig i gårdarna för att dricka det järnhaltiga bruna vattnet och för att ta sig stärkande bad. Här som på andra brunnsorter uppstod ett sällskapsliv. Att dricka brunn var för många en motsvarighet till vår semester. De sista brunnsästerna torde 1915 ha lämnat Östra Hällasjö. Det är i dag inte mycket som återstår av anläggningen, om man bortser från själva källan, krönt med betongring. Vattnet inbjuder inte till någon kur eller ens till provsmakning.

Arvid Holmström har berättat om den andra hälsokällan i Algutsboda:

I Huvudbultaö har sen långa tider funnits en källa, vars vatten ansetts ha hälsobringande kraft. Dess vatten har använts såväl till att bada i som att dricka. Källan ligger i en lövskogsduge. Enligt folktron hade

detta vatten sin största läkekraft om det kunde tas hem, så ingen visste eller såg det. Man har sett både unga och gamla bära hem vatten från denna källa. Rätt länge var där ett bus för dem, som ville dricka och bada, men nu är det borta.

Hedniska källor kristnades och fick namn efter helgon. I Biskopsgärdet i Växjö finns en Sigfridskälla och en har till och med gett namn åt en hel socken, Sankt Sigfrid. Helgonkällorna kunde förlänga källkulturen, men många fördömdes och glömdes som något kvardröjande från en hednisk och senare från en påvisk tid. Men många förblev kultkällor för sin egenskap att bota sjuka. Till dessa hör Barnabrunnarna i Ödetofta by i Tolgs socken (fig. 8 -2). Deras kraft var särskild stark vid midsommartid och tog emot mängder av framför allt sjuka barn. I en källa doppades barnet i det kalla vattnet, + 8 grader, en riktig källas temperatur vinter som sommar. I en annan källa betalades behandlingen med ett offer och i den tredje tvättades det sjuka barnets kläder så att sjukdomen inte följde med hem. I början av 1900-talet vittjades den enda kvarvarande Barnabrunnen på över 6 000 mynt, landets största källskatt.

Fig. 8-2 Barnabrunnarna i Ödetofta by, Tolgs socken, är Nordens största offerkälla med över 6000 mynt. Spelmanslåtar vid källan bidrar till mystiken omkring källan. (foto G. Knutsson 2009).

Vissa vatten kunde sia om framtiden och om vem som skulle bli ens tillkommande. Det var något som Ida i *Raskens* prövade en midsommarnatt. När hon gått sju gånger baklänges runt brunnen, kom soldaten Rask och den gamla spådomen slog in!

Trollkonor och andra, som misstänktes stå i förbindelse med satan och hans anhang, prövades i vatten. Var kvinnan skyldig till anklagelserna skulle hon flyta som en gås, som ett torreträdd. Vattnet åtskilde trollkvinnorna

från de ärliga kvinnorna. När ryktet började löpa i Brändebols by att Botilla, Svedjebondens kvinna i *Rid i natt!*, går i skogen för att träffa den gamle, d v s. djävulen, lyckas hon inte värja sig från förtalet. Till sist i sin förtvivlan beslutar hon själv lönligen pröva sig på vatten. Det finns mycket som talar för att Klappekällan eller någon annan av källorna i Sjukällornas bol i Moshult föresvävat författaren.

Adventstid nalkades, och julhelgsbyken låg vid källan i ängsbolet, som flödade ut över sina bräddar av alla de stora höstregnen. Källan öppnade sig omkring en famn djup, men vattnet rann ut över senböstens gråvissna äng, trängdes in i smala rännilar, där det skummade vitt, överspolande blanka stenar med klingande ljud som av en silverklocka. Ingen fågels pipande lät nu videbusken, men rymden över Klara källa var full av vattnets ljud. Det var en källa som aldrig tröt, en evighetskälla, och dess vatten var skinande klart som ingen annan källas. Ingenting kunde grumla detta rinnande vatten, det var rent som silver och som den neddroppande himladagen. Botilla stod och klappade byk vid ängskällan, handen omslöt ett klappträ med ett utsirat hjärta. Hon sköljde plaggen i källvattnet, och när hon böjde sig ned däröver såg hon sitt ansikte. Där i Källan visade sig allt som sanningen var, utan all bedräglighet och falskhet.

...

Ungmön ville bli fri: Källa, giv mig ditt besked! Öppna dig för mig! Källa, du vet att jag är oskyldig! Fria mig!

...

Hon stod där och lutade sig över källdjupet tills hennes fötter av sig själva började glida över det hala, stlemmiga stenarna,. Hon behövde knappast huka sig över vattnet, när hon skulle ditned. Hon visste icke i den stunden, om hon föll i vattnets famn av fri vilja eller om vattnet steg upp mot henne och omfamnade hennes kropp med en stor, trygg bölja. Innan kroppen och vattnet möttes fattade hon med båda händerna om sina bröst.

Hon föll framstupa. Källan öppnade sig för henne, och det steg bubblor uppåt. Det varade icke länge, bubblorna upplöstes och vattnet stillnade. Strax var det åter stilla.

Strax rann källan som förut och svämmade över i ängsbolet med sitt flöde. Den vällde upp och rann stilla, med ett klingande ljud i sitt rinnande som från en silverne klocka. Ingen fågels pip hördes i videbusken, men rymden över källan fylldes av vattnets ljud och spel.

Ungmön hade gått åt källan. Hon kom icke tillbaka.

Den förnämsta av alla källor i Algutsboda är källan i Högaskog. Den har gett titeln, *Brudarnas*

källa, till en av Vilhelm Mobergs märkligaste böcker vid sidan av *Din stund på jorden*. I sina romaner anger han ofta personer och händelser till namngivna platser i sin hembygd. På så sätt förankras dikten i verkligheten. Så är det till exempel med Duvemåla och Ulvaskog. Eller lätt maskerade som Lidalycke för Moshult i *Sänkt sedebetyg*. I romanen placerar Moberg Brudarnas källa i Högaskog och där finns i verkligheten en ängskälla som väl motsvarar beskrivningen i romanen (fig. 2-2). Och den rinner mot norr bortförande allt ont den fått motta. Andra hävdar att den åsyftade källan finns eller funnits i Moshult i närheten av Ekekullen och pestkyrkogården. Moberg själv har inte gett något entydigt svar. Nu är det så att en diktare har sin frihet att skapa och beskriva sina egna miljöer. Bakom romanens källa kan således finnas mer än en källa om runnit samman i diktarverkstaden till en enda (fig. 8-3, fig. 8-4). Det är dock obestridligt att han i romanen förlägger Brudarnas källa till Högaskog och därmed är den där för alltid med mystik inskriven i den svenska litteraturen. Miljön i övrigt kan mycket väl ha inslag från andra platser som Blotekullen i *Giv oss jorden!*:

Knut gick hem. Månen stod full över lidkrönet, byns stubbåkrar blänkte gula i månskenet. Han tittade bortåt Blotekullens gammalekar när han gick förbi. Månljuset silade ned en hemlighetsfull, spökläk behysning kring offerlunden där borta. Och den måne, som stod i kväll sken över byn, hade kanske i gången tid sett kroppar hänga i de träd, vars stubbar ruttade på renen. Förfäderna dyrkade gudar i luften, i jorden, i sjöar, i källor och andra vatten.

Fig. 8-3 Månken över Skirs källa, Mistelås vintertid skapar en märklig stämning. (foto R. Bengtsson 2013).

Högaskog gör verkligen skäl för namnet. Med sina 230 meter över havet är gården en av de högst belägna i Algustboda. Hit kom jag en dag

för 30 år sedan tillsammans med Gert Knutsson för att göra en radioinspelning – ett program på tröskeln till den magiska midsommarnatten. I den förvildade slätterängen fanns källan med sin nötta knäfallssten och med den som stöd nalkades jag vattnet och som i ett sakrament erinrade jag mig Mobergs ord:

Vid källan kupade jag mina händer till en skopa, och ur denna skopa dricker jag av det rinnande vattnet. Det är ett gott vatten här. Det är genomskeinligt som solskenet och mjukt som en kvinnas mun. Och det släcker törsten. Underjorden som skall vara så mörk och så full av helvetets lort, hur kan den ge ifrån sig detta härliga friska källvatten? (Brudarnas källa).

Pesten i början av 1700-talet gick hårt fram i Algutsboda vidsträckta socken. Inte mindre än 663 sockenbor dog i denna fasansfulla sjukdom. De flesta fick sin grav i den stenmurshängande pestkyrkogården i Moshult. Många kom aldrig dit. De fick sina gravar i avlägsna byar och gårdar. Så berättas att ett 20-tal personer kom att vila i slätterängen i Högaskog, något som Moberg väl torde ha känt till, när han 1946 skrev om källan som ett djupt andetag i sitt diktande mellan den självbiografiska romanen *Soldat med brutet gevär* (1944) och *Utvandrarna* (1949). Kanske är hans skildring av pestens framfart i Algutsboda ett embryo till den stora romanen om digerdöden, som han inte förmådde förverkliga.

Efter avslutad inspelning i juni 1978 kom Gert och jag att tala om att källorna, som i dag i många fall blivit bortglömda eller kommit på undantag, behövde några som vårdade dem. På så sätt uppstod den i dag livaktiga Akademin för de friska källorna med hundratals ledamöter runt om i landet, spridande kunskap om och respekt för källor i natur och kultur. År 1973 förvandlades *Brudarnas källa* till ett dansdrama på scen och i Sveriges Television med de dansande i Guds fria natur (se omslagsbild). Det är inte helt säkert att Moberg till vissa delar skulle ha gillat detta. Men han var nu bortom tid och rum, förlorad sitt landfäste.

När jag för några år sedan åter sökte mig till Högaskog och ängskällan, parkerade bilen på gårdsplanen och gick till boningshuset för att tala om vem jag var, möttes jag vid ringklockan av en papperslapp med orden ”*Anfaller hundarna, ligg still!*” Källan finns alljämt tillgänglig i Vilhelm Mobergs Legend om de

bofasta med den mystik som författaren var väl förtrogen med. Ett huvudtema är fruktbarhetskult, alstring och död. Fruktbarheten är också temat i en hednisk kultkomedi. *Gudens bustru*, som 1946 skrevs för Radioteatern.

Källan framställs i romanens inledning som ett levande väsen:

Jag är vatten, jag är början. Jag var före ekarna, gräset och blommorna. Jag var före fånaden, som avbetar gräset. Jag var före svävande vinge och löpande fot. Jag var före humlorna, bina och fåglarna. Jag var före sorgen och glädjen. Jag var före gråten och skrattet. Jag var före sången och spelet och dansen. Jag var före plågan och vandan och ångesten på jorden. Jag var före människornas släkt. Nere i mörka jordens grund brusar mina ådror, som ingen känner. Men här rinner jag upp nedanför kullen, här speglar jag ekarnas keronor och följer släktenas gång genom världen. Jag är källan, jag är början.

I romanen möter oss fyra spelmän i fyra olika tidsåldrar. Den förste är Anders Eriksson med fiolen. I fyrtio år har han spelat på Ekekullen, där byns folk rest sin stång och hållit vaka. Nu är han gammal och en yngre spelman med ett dragspel är beredd att gå in i traditionen. Och Anders är väl medveten om att det dansas på en kyrkogård från pestens tid. Han minns den tid då han var aderton år och Ellen hans käresta sjuutton. Flickan visste källans hemlighet och när hon besökt henne var hon åter oskuld. Pojken säger sig inte ha vetat, "att den blodbestänkta klövern växte på människogravar. Men sedan har jag tänkt, att livet och döden råkade varandra mycket nära den morgonen". Han dödade en människa med flera år sonade sitt brott i fängelse och för alltid föraktad. Dock fick han inta spelmansplatsen i den gamla eken, och nu en sista gång styrkt eller kanske snarare försvagad av brännvin ser han sin ungdoms älskade i hennes dotter och söker sig till henne. De unga männen driver med hugg och slag bort honom. Han bar sig illa åt. Med blodet rinnande söker han sig till ängskällan, som tar emot honom: "Här skall mig du stanna. Du har blivit en av de bofasta".

Näste spelman på Ekekullen är Anders Eriks Son med sin lira. Han är ensam. Alla hans närmaste vilar i mullen vid ängskällan. I 1700-talets början har pesten gått fram över Högaskog utan att skona någon mer än Anders och även hans tid är utmätt. Sin egen grav har han grävt. Han söker sig till källan i hopp om att vid soluppgången dricka sig sund igen. "Ur källans ådror flödar hälsan fram. I djupa jorden läggs

den döde ner, ur djupa jorden rinner livet upp. Så hyder gåtan, levnadens och dödens."

Han minns hur Kerstin i Yggersryd stod midsommarbrud och hur de famntogs. Efter det gick hon och tvädde sig i källan, som de gamla kallade Brudarnas källa. "Och vad skulle en midsommarbrud ha tagit sig till utan källan i ängen?". Källan, som nu är beredd att ta emot Anders Speleman:

Här skall du stanna hos blomstren och gräsen. Över dig skall liarna susa och räfsorna gå. Unga bråda fötter skall trampa över dig i bredornas hö, när det svalnar i ängen om kvällen. Brådskeande och röd skyndar någon bit, stilla och röd går någon härifrån. Om årens mängd skall svämma över jorden, ekarna skall grovna och åldras, men ingen räknar åren som går.

I den tredje tidsålden är det Anders Pipare – Dackes musikanter – som spelar i midsommarnatten. I källan såg han det glittra och blänka av silverpengar och smycken, som offras för återvinnande av hälsa och krafter och av ungmön för att återfå sin mödom. Han grips av begär och fyller sin pung med skatter från källan. En halskedja, som säkert gällde för hundra lod, förärade han jungfru Brita och hon blir för honom midsommarnattens brud. Med fasa slänger hon ifrån sig kedjan, när hon blir medveten om varifrån den kommit. Hon minns vad de gamle sagt: "Den som tager uti och vidrör källans offergåvor tager ock på sig alla de plågor, som givarna har undsluppit."

Sedan Anders Pipare lämnat tillbaka den rövade skatten, blir han den tredje spelmannen för vilken källan öppnar sig:

Mitt djup är återigen förgyllt. I mitt djup lyser åter min gudoms strålar. Som förr bär jag min herres färger i mitt sköte. Jag fanns här långt före ditt släkte. I begynnelsen öppnades jag av min herre och gudom. Min solherre törstade, och han lät mina ådror springa av grund. Så steg jag upp i dagen och öppnades åt det största himlaljuset. Jag läskade min herres brännbeta mun och hans törst och mitt flöde befruktade tillsammans marken. Gräs och blommor spirade, och alla de levande varelserna uppstod, närda av oss. Ännu utför vi vårt verk samman: Hans varma stråle ur skyn svalkas av min stråle ur djupet, och i vårt möte avlar vi livet.

Så övergår berättelsen till den fjärde spelmannen. "Det är Bockborn som spelar i solbelgens natt. Det är den i den gyllene ekeåldern, då alstringens gudom har makten allena."

Det är missväxt, boskapen dör och människorna lider nöd. Bål tändes på kullarna, så att röken översvävade markerna. Den heliga gnidelden fördes till alla hyddor. Då ingenting tycktes hjälpa, återstod att offra en ung jungfru till källan, ”vår goda moder”. Valet faller på Toa, spelmannen Bockhorns käreasta.

När han vill hämnas guden med den blodbestrukna lemman högst uppe på kullen i källans närhet, övermannas han av männen med sina knivar. Källan får motta ännu en spelman, den siste av samma släkt:

Här stämmer vi samman lira och fiol, bockborn och pipa, här stämmer vi upp en rundedans, som går genom natten utan ålder. (...)

Släktena går genom världen, och gudarna skjöftar, men här är vi kvar. Ekarna grönskar i sin ungdom och ruttnar i sin ålderdom, men vi förblir som vi var, som vi är. Gräset gror och förvisnar, källan singlar och flödar efter årets gång, men vi är de beständiga. Här

*susar alltid samma gräs, här sorlar samma vatten, och samma skyar skall alltid här över gå (...)
Klinga, våra spel! Gack runder, vår orörligaste ringdans! Vår vakas natt är lång. En gång skall ni alla vaka med oss, utanför sorg och utanför glädje.*

Fig. 8-4 Foto av "Sommarkällan" av Gustaf Skoglund

Kapitel 9. Källan som förmedlare – ett etnologiskt perspektiv

Författare: Agneta Hällström och Torbjörn Sjögren

Och folket frågade Moses:

*”Varför har du fört oss ut ur Egypten? Vill du att vi själva och våra barn och vår boskap skall dö av törst?”
Då ropade Mose till Herren: ”Vad skall jag göra med detta folk? Snart stenar de mig”. Herren sade till honom: ”Gå framför folket med några av de äldste i Israel och ta med dig den stav som du hade då du slog på Nilen. Jag kommer att stå framför dig på klippan vid Horeb, och du skall slå på klippan, och då kommer det vatten ur den, så att folket får att dricka.”
(2:a Mosebok, 17).*

Undret med källan som springer ur berget har efter Mose ökenvandring vandrat vidare i årtusenden in i vår tid. Fortfarande är källor något som förundrar oss. Källornas förmåga att dra till sig människors behov av mystik har inte minskat sedan israeliternas vandring ut ur Egypten. I olika källinventeringar, den första redan på 1600-talet, har det upptecknats sägner och sedvänjor. Berättelser och traditioner som uppvisar en egenartad mytbildning kring källor. Fortfarande händer det att ortsbefolkningen kan berätta samma, eller ibland en förbättrad, historia om en viss källa. Källor, likt kyrkogårdar, grottor eller ätthögar, kan bli orakelplatser med förmåga att påverka framtiden eller utföra under. Ett besök kan bota sjukdom, ta bort vårtor eller förutsäga framtiden. Den tilltänkte friaren uppenbarar sig i källans vattenspegel. Dessa källor är ofta förknippade med särskilda ritualer för att de skall ge önskat resultat. Kringvandring, rätt veckodag eller årsdag för besök eller tystnad måste iakttagas. Andra källor är förknippade med särskilda händelser, en känd person har druckit vattnet eller brukat det i rituellt syftet. Mest kända är alla dopkällor och källor med anknytning till kyrkor. Märkligast är källor som plötsligt sprungit fram i samband med mytisk händelse. Mose slog med sin stav mot berget och en vattenåder öppnade sig.

Det är dessa källor som får våra moderna sinnen att känna historien vibrera av spänning. De allra flesta källor förblir dock anonyma vattenhål. De har i tysthet tjänat sina brukare i

århundraden. Betraktad i modern, nykter belysning är det minst en generation sedan de flesta källorna hade den allmogliga funktionen av vattenresurs; det vill säga tiden före vattenledningar och borrhållar. Vatten som bebyggelselokaliseringfaktor var förr beroende av lokala lösningar. Ofta var det en källa eller god vattenåder. Landsbygdens boskaphållning förutsatte tillgång till pålitlig vattenförsörjning. I betesmarkerna och hagmarken var man beroende av öppna källor och vattenhål där djuren själva kunde finna vatten. Idag kommer vattnet i tankvagn från gården. Vi befinner oss i kobadens tid (de överblivna badkarens sista funktion).

Att källorna var viktiga ser vi i de svenska kartverken. Redan de första kartorna, som beskriver landskapet ur ekonomiskt perspektiv, redovisade källor, ibland med namn. De flesta källorna i bondesamhället var dock i praktiken bara kända av gårdsbrukarna och benämndes efter platsen. De berömda källorna med mytiska förtecken - offerkällor, hälsokällor, tydningskällor, midsommar – eller trefaldighetskällor, är faktiskt få i jämförelse med totala antalet brukade källor. För alla orienteringsklubbar har källor fortfarande stort värde. De utgör lätt identifierbara terrängpunkter som blir kontroller i tävlingar. Orienteringskartor är därför ett tillförlitligt sätt att hitta källor ute i naturen.

Vårt förhållande till källor är således en historia med många bottnar. Den urbana människan har sällan någon direkt egen koppling till källorna, utan är beroende av andras berättelser. Möjligen kan källan bli en spännande punkt i geocachingen och ett besök. Många källor har fått en ny brukarskara; hembygdsrörelsen och lokala entusiaster. Man underhåller och röjer och på flera håll erbjuder man guidade turer, där deltagarna får ta del av källans historia och betydelse i det lantliga lokalsamhället.

En ny flora av information har vuxit fram. Ofta på initiativ av länsstyrelser eller

kommuner. Välskrivna och initierade guider till naturen och kulturen. Ibland visar dessa skrifter eller databaser på källor med spännande eller säreget läge i naturen. Man skall göra visit när man ändå är ute och upplever.

Så har vi källor som få tänker på numera, därför att de fortfarande tjänar sitt syfte. Exempelvis Resmo källa på Öland som försörjer stora delar av södra Öland med vatten. Källan är belägen under landborgen alldeles väster om Resmo kyrka. Källans historia är också en berättelse om bygdens utveckling under tusentals år.

Resmo källa har haft stor betydelse sedan förhistorisk tid och har sedan vikingatiden skapat rikedom åt sin ägare. Invid källan restes under järnåldern en stor gravhög som markerade att här fanns en storgård med en mäktig lokal hövding. Hans ättling hade affärsförbindelser med det danska kungahuset och fick hjälp därifrån att bygga en stenkyrka redan före år 1100. Under 1200-talet övergick ägandet av källan till de nya herrarna från fastlandet. I sann demokratisk anda övertogs källan av drottning Margareta i slutet av 1300-talet som betalning för, som det uppgavs, oreglerade skulder. Källan drev då en vattenkvarn. När Linné besökte källan 1741 drev den en kvarn med överfall. I slutet av 1800-talet startades en läskedrycksfabrik som saluförde kolsyrat källvatten. En kemisk analys befann vattnet vara ”klart och ofärgadt... vattnet är ett förträffligt dricksvatten...”. Det nystartade sockerbruket i Mörbylånga fick från 1912 sitt vatten från källan och klarade därigenom sitt stora behov av rent vatten. Tyvärr är själva källdraget numera osynligt. Kommunens vattentäkt är hygieniskt inbyggt i ett modernt vattenverk. Självkärl har denna källas vatten också betraktats som hälsosamt ur ett folkmedicinskt perspektiv, inte bara för det goda vattnet. Det berättas att man vandrade från östra Öland för att hämta vatten för dess helande egenskaper. Den mytiska, och vanliga, uppfattningen om ”gudomliga” egenskaper, tillskrevs således även denna källa.

Under den branta klinten väster om Köpingsvik, invid allfarvägen från Borgholm, finns ett källsprång. Invid denna källa har förbipasserande under hundratals år kastat en sten. Ett stort röse har med tiden uppstått. Ett så kallat offerkast (fig. 9-1). Historien bakom handlar om mordet på Elof väktare som

dömdes att bli släpad efter vilda hästar från Borgholms slott. Källan uppstod där hans huvud slog så hårt i berget att en källa sprang fram. För att minnas detta dåd kastar man fortfarande sten på röset. Folkvisan om Elof väktare och fru Gunnil berättar om dådet. Gunnils svek mot Elof gav henne ett hårt straff, hon framfödde efteråt sju hundvalpar. Sankt Elof har efter sin död blivit ett lokalt helgon och ett kapell vid sundet gavs hans namn. I biskop Brasks kapellförteckning från 1515 omnämns Elauj Borholm som *Capelle non curate* (kapell utan präst). Intet återstår idag av detta kapell men det har i sen tid givit namn åt den nya staden Borgholms begravningskapell nere vid sundet. Sedvänjor kring källor är seglivade. Stannar man som resande till nu som förr, vid landsvägen, skall man veta att vattnet i källan skall avnjutas först och därefter skall man ”kasta en sten på röret”.

Fig 9-1 Fortfarande kan vägfarande lägga sten på offerkastet vid Sankt Elofs källa, Köping, Öland (Foto A. Hällström 2015)

Källornas förklaringsmyter är ofta förknippade med människors behov av platser som kan uppfattas rent fysiskt. En sägen eller berättelse blir sannare om den handlar om något som finns i verkligheten. Detta symbiotiska förhållande är särskilt påtagligt i samband med kristna förklaringsmyter. Den mest kända är förstas berättelsen om Sankt Sigfrid och hans doparbete. Om alla Sankt Sigfridskällor i Sverige, många ligger i Småland, besökts av helgonet själv, hade han fått ett snärjigt liv. Källan i Sigfrids egen stad Växjö har möjligen funnits i slutningen väster om biskopsgården Östrabo. Den källa som numera kallas Sankt Sigfrids källa i Växjö återinvigdes så sent som 1995 av ärkebiskopen Gunnar Weman. Källan ”anlades” på 1920-talet. Den används

fortfarande för kyrkliga ceremonier, även om den idag är hårt kringskuren av stadens vägnät.

Om någon verklig källa funnits i slutningen mellan Östrabo och domkyrkan är, som sagt, något osäkert. Äldre lantmäterihandlingar antyder detta, men då på en annan plats uppe i backen mot Östrabo. Behovet av källan för kulten har blivit viktigare än kulten för källan. Symbiosen haltar en aning.

En annan källa som inte heller finns längre, är Helig korskällan vid Gårdsryd i Sankt Sigfrids socken, utanför Nybro. Socknen nybildades i mitten på 1800-talet och sockennamnet är bildat kring källmyten. Själva källan försvann vid vägarbete på 1960-talet. En källa i närheten, belägen i en åslänt, har övertagit delar av dess historia. Den bär idag helgonets namn. Den postmoderna myten berättar att Sankt Sigfrid, på sin färd från Kalmar sund till Växjö, stannade vid källan för att döpa bygdens folk (fig. 9-2).

Fig. 9-2 Skylt vid S:t Sigfrids källa, Nybro. (Foto L. Kylefors 2009)

Källan är idag en del, kanske det viktigaste, på den östra Sankt Sigfridsleden. Denna pilgrimsled går i helgonets fotspår och börjar i Kolboda vid sundet och går i Hagbyåns vindlande sällskap. Den passerar fyra kyrkor, bland annat de unika rundkyrkorna söder om Kalmar, och vid Sankt Sigfrids källa vilar man och vederkvicker sig med den heliga källans svala vatten. Idag avslutas leden vid källan och Källebacksmåla där det karga småländska skogslandskapet möter. Tanken är att pilgrimsleden skall länkas samman med andra leder upp mot Växjö. I 1600-talets uppteckningar talar källberättelsen om ett Guds underverk som sker genom Sankt Sigfrid. Många svårt drabbade såg därigenom en väg till bot. Kyrkans ledning i Sverige såg rester av

avgudadyrkan i folks tro på under och deras dyrkan av källor och andra naturfenomen och förbjöd dem. Seder från den katolska tiden skulle rensas bort. Den skog av små kors som restes till minne av alla botvandringar till Helig Kors källa, togs dock av en skogsbrand på 1600-talet.

Källor har nu åter blivit ett viktigt redskap för eftertanke och kontemplation i vår jäktade tid. *Vila vid denna källa* är idag lika aktuellt som på Bellmans tid. Källans vatten är också en Kristussymbol och berättar om återfödelse och dop. Kyrkans förhållande till det strömmande källvattnet är åter legitimt och återskapas i minneslunder och konst. Växjö domkyrka har en nyskapad dopplats med bilden av det strömmande vattnet som bakgrund.

En annan kvalité som många källor vitsordas för är det goda vattnet. Ofta dessutom vatten med särskilda egenskaper. Ramlösavattnets omvittrade hälsosamt radioaktiva vatten, (detta intygades förr på flaskorna av professor Erik Ask Upmark) har funnits i andra källor, även Resmo källa. Idag är denna kvalitéstämpel ett uruselt försäljningsargument. Istället talar man om nyttigheter i andra former. Metalljoner, höga halter av det ena och det andra. Linné beskriver efter de prover han tog på Långlöts källa, på östra Öland, att vattnet nog var nyttigt, även om de kräsmagade kanske tvekade. Källan rann nämligen fram på kyrkogården.

Grön källa i Algutsboda socken har just sådant ”nyttigt” vatten. Det lämpar sig speciellt för personer med högt ställda krav på vatten. Källans vattenkvalité har undersökts inför att eventuellt bli vattentäkt för kyrkbyn. Därefter har ryktet om källans nyttiga vatten spridit sig. Ett exempel på att källor har särskilt lätt att skapa sig nya berättelser.

Stationen i Almvik, mellan Västervik och Gamleby, var på 30-talet utgångspunkt för många besökare till hälsokällan norr om Törnsfalls kyrka. Denna folkvandring blev till trevliga söndagsturer där nytta och nöje samverkade. Det blev lika viktigt med utflykten som med vattenkuren. Åter en symbios. Nyttan och nöje. Kanske var nöjet ändå viktigare än nyttan. Källans dragningskraft som hälsokälla hade skapat ett nytt kraftfält. Det berättas till och med om hornmusik. Det började likna gökottan i Katthult med kaffe i det gröna och sommarlätta kläder. Egentligen blev källan, likt

Sankt Sigfrids källa i Växjö, en ceremoniplats. Nya traditioner skapades som tilltalade de söndagslediga. Källan hade blivit målet för utflykten, men inte ett mål i sig själv.

Utanför Emmaboda har den lokala historiska föreningen, med stöd från kommunen, anordnat en längre vandringsled kallad Bjelkeleden. Den passerar flera naturfenomen för att slutligen landa på Rostockaholme med ett delvis undersökt medeltida fast hus, en borgliknande anläggning. Leden passerar drottning Kristinas källa som fått skylt och rensats upp (fig. 9-3). Historien berättar att drottningen passerade efter att hon abdikerat och var på väg till Rom. Den källa som framkom vid de arkeologiska undersökningarna vid Rostockaholme hade däremot lämnats åt glömskan. Brukandet av källan har daterats till 1300-talet genom en bevarad träskoning. Ett bra exempel på källbrunnen som var så vanlig att den togs för given. Ur bruk tjänade den inget syfte och föll i glömska.

Fig. 9-3 Vandringslaget stannar vid drottning Kristinas källa norr om Lindås (Foto T. Sjögren 2013)

Raden av exempel på källorna kan göras oändlig. Dessa nedslag i källfenomenet, visar på en stor diversitet av berättelser om källor. Det är tydligt att källan har en fundamental plats i människans föreställningsvärld. Detta närmast metafysiska behov av att förstås och förklaras delar källorna med himlafenomenen. Skillnaden är att källan finns nära och kan upplevas rent kroppsligt. Detta återspeglas också i äldre och nutida forskning. Intresset för att insamla och tolka alla berättelser är månghundraårigt. Riksantikvariens uppprop till landets präster på 1600-talet att anteckna vad fornt är, avsåg också naturfenomenet med sägner och bruk. Den mera nyttiga synen på naturen på 1700-talet såg källan som en resurs. Linné antecknade och gjorde snabbanalyser på de

källor han besökte. Detta var i praktiken en av grundanledningarna för hans uppdrag. Folkhälsan och landets ekonomi behövde källorna.

Folklivsforskningens framväxt på 1800-talet tog tag i det insamlade kunskapsmaterialet. I det gamla bondesamhällets materiella upplösning sågs källberättelserna av folklorister som rester av ett arv från äldre tider – ibland till och med före medeltiden. Man anade förklaringsmyter och rester av förhistoriska bruk. Nordiska Museets skrift *Fataburen* och andra vetenskapliga verk gavs plats för denna forskning. Särskilt offerkällor, trefaldighetskällor och hälsokällor beskrevs. Tiden var också mogen att berätta om 17- och 1800-talets alla hälsobrunnar och orter som växte upp kring dessa. Källan fick bli exemplet på en förgången tids tankar om vad som styrte människors levnad – det övernaturliga som en uråldrig del av världsuppfattningen.

Vad är det då med källorna som fascinerar oss i vår nutid. Vad finns det i källans väsen som fortfarande kittlar våra sinnen. Ur rent vetenskaplig synpunkt vet vi numera det mesta om källorna. Deras berättelser är kända och deras fysiska verklighet är förstådd. Ändå fortsätter källan som fenomen att fånga våra sinnen. En orsak är förstås att den faktiskt finns i verkligheten. Det är en upplevelse att se och känna det livgivande vattnet bryta fram. Att dricka svalt källvatten ger en annan tillfredsställelse än ett glas kranvatten.

All denna verksamhet håller fönstret öppet för källan som intressesamlare. Det finns också ett inslag av nostalgi. När historien förlorat sin reella betydelse för nutidens människa kan den också förlora sin mera råa identitet. När ingen längre behöver bära två spannar vatten varje vintermorgon från källan för att vattna hästarna i stallet, får källan en ny lyster! När det farliga blivit ofarligt kan historien berättas. Ingen behöver längre gå till källan för läkevärd och ingen tror längre på att hitta sin tillkommande i midsommarkällans vattenspegel. Källans metafysiska betydelse för folk är inte längre reell. På något sätt behöver vi den ändå i vår nutid. Som så mycket annat betyder entusiasterna mycket för detta. De är de som enträget gräver fram ny kunskap och ser till att tillgängliggöra den. Kunskapen om källor blir dock ibland en parabel där äldre uppgifter bildar underlag för återberättandet. Det ofta upprepade blir till slut sanning. Exempel på

detta är Sankt Sigfrids källa i Växjö och Tors källa i Torslunda på Öland. Behovet av en faktisk plats har skapat en ny verklighet. I Torslunda finns den ursprungliga källan inte kvar, däremot har en närbelägen övertagit sägnen (fig. 9-4).

Fig. 9-4 Snokekulla källa, avsatt för resandes behov av att vattna sina hästar i början av 1800-talet, numera vårdad av hembygdsgenombudet som Tors källa (Foto A. Hällström 2012)

För den som vill veta mer om källor finns en rikhaltig litteratur. Ofta med utförlig redovisning av underlagsmaterial och sakkunniga studier. I huvudsak kan litteraturen delas i naturvetenskaplig och folkloristisk/etnologisk. Till detta kommer en mångfald hembygdslitteratur med lokal förankring. Från äldre tider finns dessutom olika landskapsbeskrivningar och reseberättelser. Mest känd är Linnés olika resor i Sverige. Hans Ölandsresa 1741 citeras ofta, t ex när han förevisades källan i Kärra på södra Öland: *Mån naturen skulle bättre och accuratare imitera labia vulvae, rinam, vaginam?*

Kapitel 10. Källor i litteratur, konst och musik inom regionen

Författare: Gert Knutsson

Källor och kurorter har inspirerat såväl författare som konstnärer och tonsättare. De har också blivit beskrivna i böcker och skrifter. Här skall i första hand de konstnärliga aspekterna om källor och kurorter beröras. Säkerligen finns många fler exempel på t.ex. dikter eller konstverk med källmotiv. Faktabaserade beskrivningar av källor framgår dock av andra avsnitt i denna skrift.

Litteratur

"Jag är vatten, jag är början. Jag var före ekarna, gräset och blommorna. Jag var före fjäraden, som avbetar gräset. Jag var före svävande vinge och löpande fot. Jag var före humlorna, bina och fåglarna. ---Nere i den mörka jordens grund brusar mina ådror, som ingen känner. Men här rinner jag upp nedanför kullen, här speglar jag ekarnas kronor och följer släktenas gång genom världen. Jag är källan. Jag är början".

Detta är inledningen till Vilhelm Mobergs märkliga prosaberättelse "Brudarnas källa" (1946). Moberg är kanske den svenske författare, som lämnat de största skönlitterära bidragen om källor, främst då i nämnda skrift. Det är källan nedanför Ekekullen i Högaskog i nordligaste delen av Algutsboda socken, som är den centrala punkten i romanen (fig. 10-1). Källan rinner av mot norr och dess vatten hade förmågan att föra bort sjukdomar och annat ont, om man offrade i källan och drack eller tvagade sig i dess vatten. Det gjorde att flickorna t.o.m. kunde få jungfrudomen tillbaka, om de hade förlorat den under midsommarnatten, när ungdomarna firade midsommar vid källan med blot (i hednatid), offer och spelmansmusik

Moberg hade troligen fått inspiration om folktron i berättelsen och de fyra tidsskedena i traktens historia, dels från olika sägner och historier, bl.a. från hans mormor samt från etnologin i "Wärend och Wirdarne" av Gunnar Olof Hylthén-Cavallius (1863), dels från andra källor och miljöer. I hans hemby Moshult i den sydvästra delen av Algutsboda socken finns det flera rikt givande källor i slätterrängen nedanför den stora byhöjden, men också en

pestkyrkogård (som nämns i romanen, men som alltså inte finns i Högaskog). "Brudarnas källa" inspirerade i sin tur tonsättaren Lars-Åke Franke-Blom att skriva musik till ett dansdrama, som framfördes i TV 1983 av Cramérbaletten med Mats Isaksson som koreograf och SVT i Växjö med Stig Tornehed som producent (fig. 10-2). Källorna är viktiga element också i andra romaner av Moberg t.ex. i "Raskens" (1926) och "Rid i natt" (1941) men då mer som önskekällor – se särskilt kapitel om källmystiken i Mobergs diktning av Stig Tornehed.

Fig. 10-1 Brudarnas källa i Högaskog i norra Algutsboda socken, Emmaboda kommun. Källan ligger i morän omgiven av ett källkärr nedanför en beteshage med ståtliga ekar. (Foto G.Knutsson 2012)

Carl von Linné beskrev från sin Öländska resa 1741 flera källor. Resan gick genom Småland med stopp bl.a. i Växjö och besök vid Sankt Sigfrids källa på nerresan och vid Silva källa i Öjaby på återresan. På Öland angav Linné Resmo källa som en av de största och skönaste källorna på ön. Flödet var så starkt, att den med överfall t.o.m. drev en liten kvarn. Linné besökte också Rosenkinds källa ("med gott vatten") på södra udden, en källa vid Eketorps fornborg på sydöstra Öland och en "surbrunn" med mineralrikt vatten på Långlöts kyrkogård.

Pär Lagerkvist har skrivit en mycket vacker dikt "Källan" i diktsamlingen "Evighetsland" (1946): "Jag bär en källa i mitt bröst. Giv att den ej må sina". Den har tonsatts av Gunnar de Frumerie (se Källor i Sverige s. 166). Likaså har Erik Johan Stagnelius, kanske med minnen

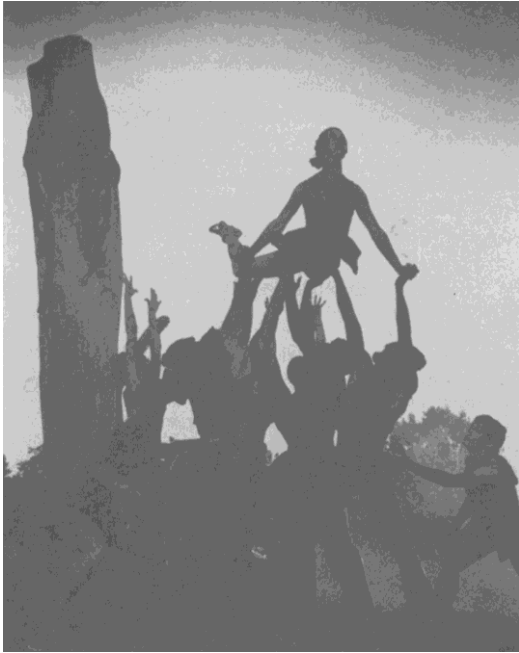

Fig. 10-2 Bild ur dansdramat "Brudarnas källa" baserat på händelserna i Vilhelm Mobergs roman med samma namn. (Foto S. Tornehed 1983)

av källor på Öland, skrivit dikten "Jag vet en ljusblå källa."

En mindre känd småländsk författare, Verner Ohlin från S. Sandsjö, har skrivit romanen "Där jordens ström upprinner" (1984). Här är det "Litakällan", som är central i boken, först som vattentäkt för hela byn, sedan för en av gårdarna och då t.o.m. som hälsokälla. Den vackra Mokällan i Åby socken har inspirerat Bruno Tjärvar, Loftahammar att skriva en dikt som börjar: "*Där skogsbygden slutar och slätten tar vid spritter en glittrande källa ur jorden*" (Ur "Stenmuren nr 2, 2010)

Två andra källor av helt olika karaktär har på senare tid också blivit beskrivna i särskilda publikationer. Det är Tornrörskällan i skriften "Kring en källa på Ölands Stora Alvar" (Anders Johansson 1996) med ett rikt djur- och växtliv exemplifierat på många vackra bilder och de hälsobringande Barnabrunnarna inne i de djupa Smålandsskogarna norr om Växjö med Sveriges största offerskatt på 6000 mynt (Monica Golabiewski Lannby 1992: "Ödetofta Offerkällor"). Den medeltida balladen "Herr Tyreses döttrar i venge", dvs. sägnen om de tre systrarnas grymma öden finns återgiven i skriften. Motivet i balladen användes f.ö. av Ingmar Bergman i filmen "Jungfrukällan" 1960.

Miljön och det sociala livet vid hälsobrunnar och kurorter har i flera fall inspirerat till skådespel, så också i Småland. Hälsokällan i Kärda utanför Värnamo var känd för sitt hälsobringande, starkt järnhaltiga vatten (vilket kan beses än i dag). Dit sökte sig folk från trakten men också Kärda i förskingringen och det utvecklades ett angenämt sällskapsliv. Detta skildras i brunnsspelet "Hälsokällan i Kärda", som skrevs av Sven Schånberg 1986 och uppfördes ett flertal gånger. I spelet förekommer bl.a. Torsten Nothin (bl.a. överståthållare i Stockholm) och prosten Victor Bengtsson.

Ett annat skådespel med koppling till en källa är emigrantspelet om utvandrarerna från Granet i Långasjö, uppfört 1982. Källan har en tragisk roll i spelet, eftersom en liten flicka drunknade i källan. Vid Klasatorpet i Långasjö, där en del av filmen "Utvandrarerna" spelades in, finns f.ö. också en källa, som var vattentäkt för de boende vid torpet.

Tranås Kuranstalt och den sociala miljön där har blivit litterärt känd genom Fritiof Nilsson Piratens humoristiska berättelse "En lord i Tranås". Fritiof Nilsson hade lärt känna en brittisk adelsman och blivit bjuden till hans gods i England. För att kunna återgälda vistelsen där på ett furstligt sätt hyrde Nilsson 1923 in sig och lorden på Kuranstalten med dess badavdelning, betjäning, mat och dryck. Han låtsades att allt var hans personliga bostad, vilken i själva verket var en enkel fyrarums-lägenhet, som advokat Nilsson hyrde i den lilla staden.

Hyllningsdikter över flera kurorter finns bevarade, t.ex. om Nybro Brunn "Till Nybro", "Prolog till Christwalla brunn" från 1860-talet, Lannaskedebrunnsvisan och flera visor om Ryds brunn, varav en är diktad av danska gäster, som ofta kom till brunnen vid skog och sjö. Dikten publicerades i en tidning 1909.

Konst

Den äldsta målningen av en källa i Småland – och kanske i hela Sverige – finns i en av takrundlarna i Dädesjö gamla kyrka, se "Källor i Sverige" s. 154. Målningen är från 1200-talet och visar Staffanslegenden, där en av fålarna dricker vatten ur en källa. Konstnären hette mästern Sighmunder. Flera nutida konstnärer har fascinerats av mystik och miljö vid källor i Småland. Den mest kände är Gustaf Skoglund (1923-2003) uppvuxen i Ingelstad. Han hade

ett 20-tal separatutställningar runt om i Sverige men också i Norge och Tyskland. Han har bl.a. skapat stämningsfulla oljemålningar med motiv från olika källor, t.ex. ”Höstkälla” (fig. 10-3), ”Lövsjögården”, ”Sommarkälla” och ”Ängskällan”. Några av källtavlor finns med i katalogen ”Från källa till hav” från Skoglunds utställning på Mjellby Konstgård 1998. Skoglund har också gestaltat en serie motiv från Mobergs ”Brudarnas källa”. De tavlorna ställdes ut vid Källakademins seminarium om ”Källorna och kulturen” i Stockholm 2000, då Skoglund också höll föredrag om ”Källor som inspiration och motiv för en konstnär”. Skoglunds tavla ”Brudarnas saga och källans sång” kan ses som en syntes av Mobergs bok.

Andra konstnärer, som framställt källmotiv är Björn Gidstam (1938 -) med skickliga teckningar av flera källor i Urshultstrakten, Bia Nilsson (1944 -), som fångat miljön vid bl.a. Helveteskällan i Skatelöv och Ferlekällan i Västra Torsås samt Svensson från Mörbylånga som tecknat en källa från Södra Öland. Särskild uppmärksamhet har Göran Wärffs framställning av ”Livets källa” fått. Den är nämligen dopkälla i Växjö domkyrka.

Fig. 10-4 Tre motiv från Kristvallabrunn på 1880-talet. Oljemålningar av Axel Roth

Åtskilliga konstverk och teckningar finns från olika hälsobrunnar och kurorter med såväl exteriörer som interiörer. Några unika oljemålningar av Axel Roth finns t.ex. från Kristvallabrunn på 1880-talet. De visar bl.a. Brunnshotellet och Badhusparken med allén ner till källpaviljongen (som ännu är bevarad – (fig. 10-4)

På Källviks brunn i Loftahammar var konstnärsparet Gerda och Gottfrid Kallstenius bosatta och har målat stämningsfulla motiv från kustlandskapet vid Källvik och deras ateljé vid Månberget.

Musik

Källor har inspirerats till musikaliskt skapande p.g.a. dels vattnets porlande och rörelse, dels stämningar vid källor och i vackra brunns-parker. Det finns flera orkesterverk av internationella kompositörer, som direkt är kopplade till en viss källa eller brunnsmiljö. Men det är framförallt sånger och visor, som försöker återge stämningar vid källor. Spelmanslåtar med koppling till källor är däremot förvånansvärt få – spelmännen har tydligen mest fascinerats av det strömmande vattnet och Näcken. Men det finns ett lysande undantag från Småland och det är ”Skogs-källan” (fig. 10-5), en polska av riksspele-mannen Lennart Skoglund från Ingelstad, bror till konstnären Gustaf Skoglund – se ovan -, vilken f.ö. också spelade fiol och nyckelharpa.

Kurortslivet gav också uppslag till visor, t.ex. Povel Ramels ”Sorglösa brunn”, som återger intryck från livet på Källviks brunn. Povel bodde där några somrar och framförde där som 17-åring sina första revyer, bl.a. ”Sorglösa brunn”. Visor finns också nedtecknade från andra brunnar, t.ex. Lannaskede, Nybro brunn respektive Ryds brunn. ”Hjärtats saga” har ibland kallats för källornas höga visa: ”Var

skog har nog sin källa”. Texten skrevs av Alfred Hedenstierna (1852-1906), författare och journalist vid Smålandsposten – se Källor i Sverige s.153 - och musiken av Wilhelm Åström (1840-1898), musikdirektör vid Kronobergs regemente i Växjö. Visan lär ha tillkommit på 1890-talet vid Evedals hälsobrunn och kurort utanför Växjö (fig. 7-8).

Den musik, som framförallt förknippas med livet vid hälsobrunnar och kurorter, är dock den, som framfördes – och som fortfarande spelas - av blåsorkestrar i vackra brunns-paviljonger, nämligen s.k. ”Brunnsmusik”. Ofta var det blåsoktetter, som under sommaren spelade särskilda arrangemang av operamusik, marscher och valser, men det fanns ibland musik med anknytning till källor. Musikerna i

brunnsoktetterna kom ofta från musikkåren vid närmaste regemente, t.ex. i Eksjö och Växjö. Men vid en del brunnsorter etablerades efterhand permanenta blåsorkestrar med skickliga fritidsmusiker, ofta med en regementsmusiker som ledare. Fanns det dessutom ett glasbruk i bygden, så blev det ofta en musikkår till, som kunde spela vid brunnen, t.ex. i Nybro, där det fanns en musikkår vid Pukebergs glasbruk. Dessa två orkestrar spelade växelvis vid brunnen. Flera brunnar engagerade också mindre stråkkapell, som gav konserter, vilket också förekom vid mer välbesökta hälsokällor, t.ex. Hälsokällan vid Klevaliden i Huskvarna.

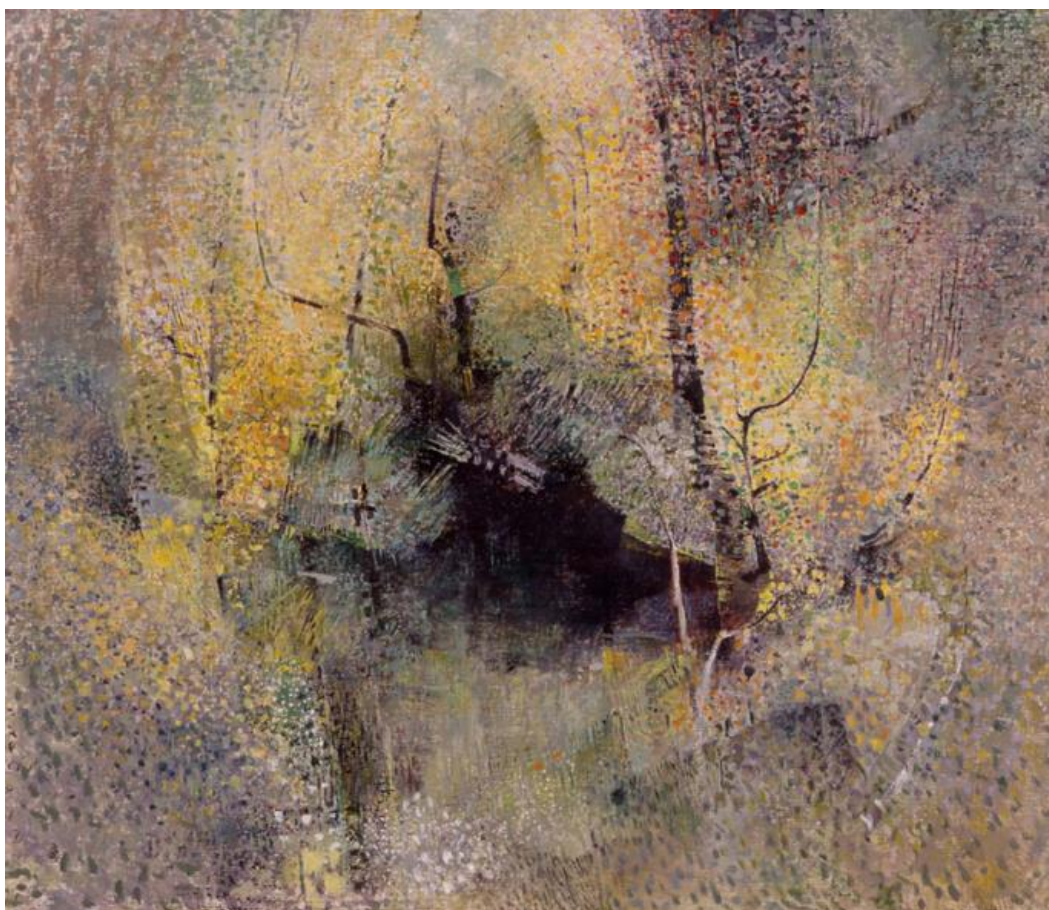

Fig. 10-3 Höstkälla. Oljemålning av Gustaf Skoglund (1996).

Skogskällan

polska

Lennart Skoglund

The image displays a musical score for the piece "Skogskällan" (The Forest Spring), a polska by Lennart Skoglund. The score is written for two violins. It begins with a treble clef and a key signature of one flat (B-flat major or D minor). The time signature is 3/4. The first system shows the initial four measures, with Violin 1 playing a melody of eighth and quarter notes and Violin 2 providing a rhythmic accompaniment. The second system continues the piece with similar melodic and accompanimental lines. The third system features more complex rhythmic patterns, including sixteenth notes in the Violin 1 part. The fourth system concludes the piece with a final cadence, marked by a double bar line and repeat dots.

Fig. 10-5 Noter till "Skogskällan", polska av Lennart Skoglund

Kapitel 11. Skydd och vård av källor

Författare: Håkan Kinnerberg med bidrag från Lars Kylefors

Behovet av skydd och vård

Kunskapen om källor har försämrats i samband med landsbygdens avfolkning och stordrift inom jord- och skogsbruk. Den nuvarande markanvändningen samt natur- och miljöförändringar har lett till att många källor tyvärr förstörts eller skadats och att de flesta kvarvarande källor inte vårdas längre.

Vid den inventering av källor som nu genomförts i Småland och på Öland har konstaterats att många gamla källor vuxit igen, dränerats ut, fyllts igen eller skadats på annat sätt. Många källor kan inte längre återfinnas.

Syftet med denna skrift är bland annat att sprida kunskap om sevärd källor och hälsobrunnar från natur- och kultursynpunkt och därigenom stimulera hembygdföreningar, naturskyddsföreningar, markägare, myndigheter och andra att skydda och vårda våra källor.

Skydd av källor

Det finns en rad av lagar och förordningar som skyddar våra källor.

De källor som klassas som fornminnen eller ingår i ett fornlämningsområde skyddas enligt Lag om kulturminnen m m (1988:950). Hos Riksantikvarieämbetet finns förteckningar över våra fornminnen inklusive källor.

(<http://www.fmis.raa.se/cocoon/fornsok/search.html>)

Källor i skogsbygder som räknas till "Övriga kulturhistoriska lämningar" är skyddade av Skogsvårdslagen (1993:553, 30 §).

Många källor är klassade som nyckelbiotoper. Skyddet av källor i naturmiljön tillgodoses av Miljöbalken (1998:808).

För att i praktiken uppnå ett godtagbart skydd måste insikten om naturvärdet öka och källorna märkas ut och skyltas.

Vård av källor

Förr i tiden var källorna viktiga i det gamla bondesamhället, som gårdskällor eller som gemensamma vattentäkter för en by. Då var det självklart att skydda och vårda källan. Nu när källan inte längre nyttjas varaktigt, har vi glömt hur den ska vårdas.

Målsättningen med god källvård är att långsiktigt bevara och skydda källan. Ibland kan någon form av restaurering behövas. Varje källa är unik och kräver olika typer av insatser. Här nedan redovisas exempel på olika åtgärder.

- Rensa källan från slam, löv och växtmaterial.
- Reparera och underhåll stensättningar och träkonstruktioner.
- Røj undan sly i kulturkällans omedelbara närhet.
- Sätt ut vägvisare till källan och en skylt vid källan med namn och övrig information.

Goda exempel

Glörje källa söder om Anderstorp i Gislaveds kommun är väl skyltat från stora vägen. Vid källan finns en informationsskylt och en skopa om någon vill smaka på vattnet i källan. Intill källan finns en grillplats med bänkar.

Fig. 11-1 Exempel på vägvisare till källa.
(Foto H. Kinnerberg 2014)

Fig. 11-2 Vid Glörje källa finns informations skylt och skopa. (Foto G. Knutsson 2013)

De källor som varit ursprung till hälsokällor med brunnskultur är kanske de som mer regelbundet också har blivit föremål för värdande insatser, ofta med bibehållen information och tradition. Sådana exempel är

- Kristvallabrunn i Nybro kommun (Cristvalla helsobrunn) som förvaltas väl av Monica Björklund,
- Källviks brunn i Västerviks kommun (ursprunget till Povel Ramels Sorglösa brunn),
- Köhlby brunn i Kalmar
- Södra Vi hälsobrunn i Vimmerby.
- Ytterligare exempel är Alebo brunnskälla i Hylte kommun, Holsbybrunn i Vetlanda och Evedal utanför Växjö.

Fig. 11-3 Cristvalla helsobrunn (Foto G. Knutsson 2009)

Fig. 11-4 Södra Vi hälsobrunn. (Foto L. Kylefors 20011)

Blå källa i Torsås är skyltad in på en vandringsled redan vid hembygdsgården i Gullabo och informations skyltar berättar den fantastiska historien om bonden Gul. Källans namn talar för sig självt.

Fig. 11-5 Blå källa är skyltad redan vid Gullabo hembygdsgård. (Foto L. Kylefors 2014)

I Ölands Skogsby har hembygdsgården i Torslunda tagit hand om såväl källan som den lilla lunden där källan är belägen. Lunden hålls rensad och ger en vacker miljö av vårblommor. En informationstavla berättar om Linnés resa och klivvänliga stenar leder fram till den lilla källan.

Fig. 11-6 Tors källa i Ölands Skogsby (Foto L. Kylefors 2009)

I Nybro kommun finns en mycket välvårdad källa vid S:t Sigfrid. Skyltning leder fram till källan där informationsskyltar ger uppgifter om såväl S:t Sigfrids besök som nuvarande aktiviteter såsom bröllop och dop.

Fig. 11-7 S:t Sigfrids källa med en modern stensättning för att underlätta provsmakning med en tillhandahållen kása. (Foto L. Kylefors 2009)

I Tolg i Växjö kommun har hembygdss-föreningen röjt upp runt Barnabrunnarna samt skyltat och ordnat lättgången väg till källan.

Fig. 11-8 Barnabrunnarna i Tolg tillsammans med den spelande Näcken. (Foto R. Bentsson 2014)

Ett par kilometer sydost om Gnosjö finns källan Lids kass. Källan är stensatt med hällar och uppgrusad i botten. Vid källan finns en skylt och en skopa.

Fig. 11-9 Stensatt källa sydost om Gnosjö med skylt och skopa. (Foto H. Kinnerberg 2014)

Emåns källa är belägen cirka 3 kilometer nordost om Nässjö. Källan har i långliga tider används som vattentäkt för gårdarna i Långarum. Källan har en vacker stensättning och en överbyggnad för att skydda källan. Den gamla överbyggnaden har nyligen ersatts med en ny.

Fig. 11-10 Emåns källa med en ny överbyggnad, som ersatt en gammal fallfärdig byggnad. (Foto H. Kinnerberg 2014)

Kapitel 12. Förklaringar och information

Allemansrätten

Var uppmärksam på att allemansrätten ger behörighet att besöka källor i naturen, förutsatt att dessa inte ligger på tomtmark eller att besöket innebär störning/skada på t ex växande gröda. Vid ett arrangerat besök för en grupp människor krävs normalt dock överenskommelse med berörd markägare. De objekt som redovisas i denna sammanställning över besöksvärda källor i Småland och på Öland innebär inte att särskilda tillstånd till besök erhållits av markägare eller arrendatorer.

Observera även att miljön kring naturkällorna ofta är känslig med speciell vegetation och ofta sank mark. Man bör därför hålla sig till fastare mark i anslutning till källan. Åtskilliga av de källor som presenteras i denna skrift har dessutom någon form av skydd (Natura 2000, naturreservat, kulturminne, biotopskydd, vattenskydd mm).

Koordinater

Lägesangivelser för objekten i denna sammanställning anges genom koordinater i system Sweref 99 TM. För omvandling av dessa koordinater till RT 90 eller GPS (WGS 84, flera olika delvarianter finns) hänvisas till hemsidan www.latlong.mellifica.se.

Foton

Flertalet foton i denna rapport har tagits av medverkande inventerare. Härutöver bör nämnas Anders Damberg (Malms källa) och Stig Tornehed (omslagsbild med en scen från inspelningen av dansdramat Brudarnas källa).

Referenser (övergripande)

Källakademien 2012: Boken ”Källor i Sverige” Siwart Förlag AB.

Källakademien: Exkursionsguide till Småland och Öland 15-17 maj 2009.

Källakademien: Källexkursionsguide 2011, Södra Östergötland och Norra Småland.

SGU avser Sveriges Geologiska Undersökning med databaser.

RAÄ avser Riksantikvarieämbetet med databasen fornsök.

Nyckelbiotop avser Skogsstyrelsens särskilda databas.

Jordbruksverket, källor databas avseende värdefulla ängs- och betesmarker.

Linnéuniversitet: Examensarbete Johanna Vöks, Källor på södra Öland, Nr 2010:M9.

I övrigt redovisas referenser under olika textavsnitt samt beskrivningen av respektive objekt.

Kartor

Samtliga översiktskartor baseras på bakgrundskartor från Lantmäteriet. Jönköpings län avser delarna inom Småland.

Ordförklaringar

(baseras på definitioner i Källakademins bok ”Källor i Sverige”)

Badort

Behandlingsanläggning med olika typer av kallvattenkurer (bad, dusch, torra/våta inpackningar), dels i inlandet vid en del surbrunnar med rikligt flödande källor, dels vid havet med luft och ljus.

Bergkälla

Källa vars vatten kommer fram ur berg

Bleke

Sediment av kalciumkarbonat som utfälls i sjöar och sänkor.

Brunn

Grävd, sprängd, borrarad eller på annat sätt åstadkommen fördjupning i jord eller berg för utvinning av grundvatten.

Falsk källa

Liten vattensamling vars vatten inte kommer från en källa men som ofta förväxlas med en sådan.

Grundvatten

Det vatten som fyller alla porer, sprickor och hålrum i jord och berg.

Havskuranstalt

Behandlingsanläggning med inpackning och skrubbnig/knådning med gytta eller tång samt karbad i havsvatten eller i havet innanför vind- och insynsskydd.

Hälsokälla (synonym hälsobrunn)

Mineralkälla som används i medicinskt syfte.

Kalkkälla

Oftast en synonym till källa.

Kurort

Behandlingsanläggning, där traktens speciella källvatten, badvatten, gytta, torra luft, rikliga solsken eller dylikt utnyttjas för hälso- och sjukvård.

Källa/kalkkälla

Ett distinkt utflöde av grundvatten ur jord eller berg och den vattensamling med avrinning, som ofta förekommer vid ett sådant utflöde.

Källbassäng

Vattenfylld grop eller sänka vid källa.

Källbrunn

En tidigare källa som efter mindre ingrepp, t ex urgröpfung och steninföring, fungerar som brunn.

Källhorisont

Zon där källvatten kommer fram på bred front på viss nivå.

Källkar

Liten grop eller sänka vid källutflödet, bildad genom källvattnets erosion eller mänsklig urgrävning.

Källkult

Dyrkan av källor för deras förmodade hälsobringande effekter, förmåga att ge orakelsvar eller något annat skäl som gjorde att de helighölls.

Källkärr

Våtmarkstyp som till sin uppkomst och utveckling är beroende av grundvatten som kommer fram i form av en eller flera källor.

Moränkälla

Källa vars vatten kommer fram ur morän.

Offerkälla

Källa som varit föremål för offer och/eller källkult, dvs. dyrkan av källor för deras

förmodade hälsobringande effekter, förmåga att ge orakelsvar eller något annat skäl, som gjorde att de hölls heliga.

Punktkälla

Källa med ett enda, koncentrerat utflöde.

Spa

Ordet härrör från den en gång mycket kända kurorten Spa i Belgien. Vattnet är utgångspunkten för behandling i form av bad, massage, rörelse samt bra kost och avslappning.

Surbrunn

Hälsokälla med järn- eller mineralsaltshaltigt och/eller kolsyrehaltigt vatten.

Trefaldighets- och midsommarkälla

Källa, vars vatten ansågs särskilt kraftfullt natten till trefaldighet respektive mid-sommar. Vattnet skulle helst rinna av mot norr och ta med sig sjukdomarna dit, varifrån det onda kommit (norr = kylan, mörkret och ondskan).

Åskälla

Källa vars vatten kommer ur åsmaterial.

Ögonkälla

Källa vars vatten har uppfattats som verksamt mot ögonåkommor och blindhet.

Övrigt

För fler definitioner se Källakademins bok ”Källor i Sverige”.

Projektorganisation

Författare av huvudtexter och inventerare:

Gert Knutsson (huvudprojektledare)
Håkan Kinnerberg (ansvarig F län)
Lars Kylefors (ansvarig H län)
Roland Bengtsson (ansvarig G län)
Maria Carlsson
Lars Larsson

Inventerare:

Lisbeth Carlsson, F län
Tage Ericsson, F län
Albin Enlund, F län
Nils-Göran Högberg, F län
Harry Johansson, F län
Sven Karlsson, F län
Sigvard Magnusson, F län
Naturskyddsföreningen, Gnosjö, F län
Bo Westman, F län
Lars-Erik Englund, G län
Lars Masseck, G län
Lars-Göran Svensson, G län
Lars Wallin, G län
Biologiska sällskapet, Oskarshamn, H län
Monica Björklund, H län
Roland Hallgren, H län
Stig Hermansson, H län
Jens Johannisson, H län
Lars Jonsson, H län
Per Melin, H län
Jan Mikaelsson, H län
Rune Oppgården, H län
Johanna Vöks, H län

Övriga författare:

Agneta Hällström
Ulla Knutsson
Torbjörn Sjögren
Stig Tornehed

Kontaktpersoner på länsstyrelserna:

Maria Carlsson, F län
Monica Andersson, G län
Åse Eliasson, H län

Länsstyrelserna

